

॥ रामः ॥ अथ पुनः विशिष्टवैशिष्ट्यबोधार्थः ॥ १ ॥

ग. वि. ६ ननु विशेषणविशेष्यो भयपर्याप्तप्रतियोगिताकत्वं तद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वं नादृशे

१

श्रीगणेशाय नमः ॥ अविद्यमस्तु ॥ त धर्मनिर्विकल्पकानंत रंतद्विशिष्टवैशि
ष्यबोधानुदयात्तत्र त धर्मप्रकारकज्ञानं का रणं विशिष्टवैशिष्यबोधश्च विशिष्ट
प्रतियोगिकवैशिष्यबोधो विशिष्टानुयोगिकवैशिष्यबोधश्च यथा कारणताव
च्छेदकत्वमेव कारणदौ विशेषणत्वं तथा प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरवच्छेदकत्वमेव प्र
तियोग्यनुयोगिनो विशेषणत्वमिति तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेव तद्विशि
ष्टप्रतियोगित्वं तदवच्छिन्नानुयोगिताकत्वमेव तद्विशिष्टानुयोगिकत्वं भूतला
घननुयोगिकदंडं विशिष्टपुरुषवैशिष्यप्रतियोगिताया दंडादिविशिष्टपुरुषादि
निष्ठकुंडालादिवैशिष्यानुयोगितायाश्च दंडाद्यवृत्तितया दंडाद्यंतर्भावेन तस्य
र्याप्तसंभवात् तयोर्दंडादिविशिष्टत्वेन भूतलपुरुषादौ पुरुषकुंडला

क
दि

प्रतियोगिकत्वं
राम

४ ला. योगिने

दिशिव भूतलदंडोदोहं ठकुं उलोदेविशिष्टधीत्वप्रसंगात् ॥ तत्र तदभावासत्त्वप्रसंगाच्च ॥
 वैशिष्ट्यप्रतियोगित्वानुयोगित्वयोरवच्छेदकत्वे च तदेविशिष्ट्यसमयावच्छेदेन
 तद्वतिसत्त्वं तत्र विभिन्नकालावच्छिन्नवृत्तिकयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावविरहात् ॥
 तदेविशिष्ट्यप्रतियोगित्वयोश्च वैशिष्ट्यप्रतियोगिस्वरूपानतिरिक्ततया तदेविशिष्ट्यावच्छेद
 ककालावच्छेदेनावर्तमानस्य तत्प्रतियोगित्वानुयोगित्वसमानकालावच्छिन्नत्वं सं
 सभवेन तदवच्छेदकत्वासंभवात् ॥ अतो यदा भूतले पुरुषवैशिष्ट्यं तदन्यकाल एव पुन
 न चेदं वैशिष्ट्यं तत्र भूतले दंडविशिष्टपुरुषवैशिष्ट्यं अपि तु दंडोपलक्षितं त
 देविशिष्ट्यमेव एवंच त्रविभिन्नसमयावच्छेदेन पुरुषे दंडकुं उलयो वैशिष्ट्यं तत्र न
 एकविशिष्टानुयोगिकं परं वैशिष्ट्यमपि त्वेकोपलक्षितानुयोगिकमेव अत

ग.वि.

२ तौ

न्य

एनपक्षतावदेकविशिष्टेसाध्यवेद्विशिष्ट्यंगंधप्रागभावकालीनघटोदगंधवानूप
यिवीत्वादित्यत्रानुमितेनावगाहते ॥ अपितुसामानाधिकरण्यमात्रसाध्यस्येत्युपा
ध्यायः एवंतद्धर्मसामानाधिकरण्यस्यसामानाधिकरण्यसंबंधेनतद्धर्मस्यचवेद्विशि
ष्टप्रतियोगितावदेकत्ववेद्विशिष्ट्यानुयोगिनस्तादृशसामानाधिकरण्यनिरूपका
धिकरणत्वंतत्रउपरतःगुणत्वसामानाधिकरण्येनसामानाधिकरण्यसंबंधेनगु
णान्यत्वेनवाविशिष्टस्यसत्त्वादेःगुणादोनवेद्विशिष्ट्यं ॥ नचैवंभूतत्वादितदेकस्य
टादिसमयवृत्तित्वविशिष्टघटाद्यधिकरणत्वाद्यनुपपत्तिरिवान्यत् ॥ तत्संबंधघटित
सामानाधिकरण्योदेस्तत्संबंधप्रतियोगितावदेकत्वएवउक्तस्यनियामकत्वा
त्कालिकसंबंधेनमहाकालान्यत्वंवृत्तित्वविशिष्टघटोदेस्तेनसंबंधेनवेद्विशिष्ट्यं
महाकालेनोपेयतेएवंचमहाकालोद्यतवान्कालपरिमाणादित्येदोप्रतियोगि

न

प

राम

२

भावा

ता।

तावद्येदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणोप्रासिध्यान्नांकादीधितिकृत्तोर्यं चिडयपाद
नीया। इह च वैशिष्ट्यप्रतियोगितानुयोगितावद्येदकप्रकारकज्ञानयोर्विशिष्टवैशिष्ट्यप्र
त्ययहेतुत्वपर्यवसानान्तरविशेषणतावद्येदकविशेष्यतावद्येदकप्रकारकज्ञानंतत्तु
रिति प्रवादः वैशिष्ट्यप्रतियोगिकत्वादेरेव विशेषणत्वादपदार्थत्वात्। वैशिष्ट्यं त्रेविशि
ष्टनिरूपितत्त्वविशिष्टानुयोगिकत्वावगाहिबुद्ध्या। एव विशेषणतानुयोगितावद्येदक
प्रकारकज्ञानहेतुः ननु वास्तवविशिष्टनिरूपितविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबुद्धौ तेन
तत्तदंटादिप्रतियोगिकस्य तदनुयोगिकस्य च संयोगसमवायादिरूपवैशिष्ट्यस्य निमित्त
लस्येव दंटादिविशिष्टनिरूपितत्वेऽपि दंटादिनिमित्तकल्पकानंतरं विशेष्यविशेष
णत्वात् तत्रापि विशेषणान्तरमिति रीत्या एकत्र द्वयमिति रीत्या च दंटीप्रकरणे वा नित्यादि
प्रत्ययस्य नानुपपत्तिः पीतः शंखेनानास्तीत्यादिबुद्धिः शंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्यां शि

ग० वि०

३

पीतलाधवच्छिन्नभ्रमात्मकवास्तवपीतत्वादिविशिष्टनिरूपितविशेष्यतास्मिन्नवगा
हितेपिनपीतत्वनिरविकल्पकानं० तर्मापत्तिः॥ अथसौंदर्योपाध्यायमतद्रात्रीयत
याष्ट्रंगनास्ति समवायितयावाच्यत्वं नास्तीत्याचारिकारिकायां अधिकरणधर्माव
च्छिन्नाभावबुद्धेः शक्रीयत्वसमवायित्वाप्रवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपत धर्मविशिष्ट
निरूपितत्वावमाहितयातत्तद्धर्मप्रकारेणष्ट्रंगवान्छत्वादिरूपविशेषणज्ञानं विना
तादृशबुद्ध्यनुदयप्रसंगः॥ नचष्ट्रंगशक्रीयं वाच्यत्वं समवायीति भ्रमानंतरमेव
तादृशाभावबुद्ध्युपगमान्न दोष इति वाच्यं श्रृंगं शक्रीयं न वा वाच्यत्वं समवायीति वि
शेषदृष्टेर्न दृष्टाया अपि तादृशप्रतीतिरानुभाविकत्वात्तदपलापे सर्वत्रैव तद
पलापप्रसंगात् सौंदर्योपाध्यायमतस्यात्यंतं तिर्युक्तिकतापत्तेः तादृशविशेषव

न
गम

३

शनकालीनतद्वुष्टेश्चंगवान्यत्वस्योद्गात्रीयत्वसमवायिन्वाभावावभागाहिता
स्वीकारे सर्वत्रैव तत्संभवेन तद्दोषतदवस्थादिति चेत्सत्यं ॥ उक्त एव दोषस्तन्मतपरि
त्यागे बीजं ॥ दीपितिकृतापितद्विक्रिष्टज्ञानस्याभिभावधीहेतुत्वादिति मूलं विक्रोषण
तावच्छेदकप्रकारकविक्रोषणज्ञानरूपकारणबाधप्रदर्शनपरतैव व्याख्यातं अस्थान
दोषस्य विक्रोषदर्शनदयं शो आहार्यविक्रोषणतावच्छेदकप्रकारकविक्रोषणज्ञानस्य सं
भवात्तत्तद्वत्तादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतीतिः संभवती
ति न चानाहार्यमेव विक्रोषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विक्रिष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुर्गौर
वात् अतएव त्रं ॥ स्वानपीतइत्यादिविक्रोषदर्शनवत्तपि प्रकारेण पीतः शंखेनास्ती न
किंतु दीपान्तरे इत्यादिवाक्यप्रयुज्यते न हि वाक्यार्थमज्ञात्वा तस्य वाक्यरचना संभवति

म० वि०

४

येनपीतं शंखेनास्तीत्याद्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधमंतरेणापि विशेषद्वयनिवृत्ता
तादृशं वाक्यं प्रयोक्तव्यं ॥ यदि चानाहृत्य मेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं विशि
ष्टवैशिष्ट्यप्रत्ययहेतुः ॥ अन्यथा दंडोरक्तइत्याद्याकारकाहार्यनिश्चयानंतरं रक्तार
क्तदंडो नास्तीत्याद्याकारकस्य विशेषणतावच्छेदकं त्रिसंशयात्मकस्यापि विशि
ष्टवैशिष्ट्यबोधस्यापत्तेः विशिष्टवाक्यार्थमंतरेणापि तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञान
त्वादिना वाक्यार्थज्ञानं ज्ञात्वा परकीयतादृशज्ञानेच्छया वाक्यप्रयोगः संभवतीति न
प्रतारकस्य पीतः शंखेनास्तीति प्रतीतिरावश्यकतेति मन्यते तदापि न क्षतिः ॥ वैशिष्ट्य
प्रतियोगित्वं न विरोध एतावच्छेदकविशेषितमवच्छिन्नत्वं यत्र विशेषणसंसर्गघट
कतया भासते तत्रैव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानोपेक्षया स्वावच्छिन्नप्रतियोगि

रा

४

गिताकानुयोगिकत्वसंबन्धेनाभावांशेनाश्रीयत्वादिप्रकारकस्यशश्रीयतयाश्रंगं
 स्तीत्याकारकव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्ययस्योक्तविशेषदर्श
 नदन्नायांनिष्प्रत्यहत्वात्तदंतीचैत्रःघटोनास्तीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेतुदंत्वं
 घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टएवसंयोगानुयोगित्वादिसंबन्धइतितत्र
 दंत्वंघटत्वज्ञानापेक्षायत्तितत्रमुद्घएवसंयोगानुयोगित्वप्रतियोगित्वादिश्रैत्रा
 भावांशेदंत्वंघटादेःसंसर्गः६दंत्वंघटत्वादिस्तुस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंयोगः
 तथाविधानुयोगित्वादिकेतत्रतथातदास्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टस
 संगविच्छिन्नायविशेषणपारतंत्र्येणविशेष्यनिरूपिततत्तद्धर्मप्रकारकतातत्कालिबु
 द्धावेवविशेष्यताध्ववच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यकारणताकल्पनीया॥शश्रीयतया
 श्रंगंनास्तीत्योदोच्चाभावांशेतादृशसंबन्धेनशश्रीयत्वादिःस्वातंत्र्येणैवप्रकारतान

गर्ववि०

५

न चे

च्यं

तुविशेषणीभूतशृंगदिपारतंत्र्येणतस्य शृंगादावविशेषणत्वात्तन्निकृपितप्र
कारतावच्छिन्नः प्रकारतायाएवतस्यारतंत्र्येणप्रकारतापदार्थत्वादित्युद्धारप्रकार
माकलयाबाधप्रयेप्रतियोगिविशेषितापन्नस्यैवधर्मस्यप्रतियोगितावच्छेदकतया
भानमनुभवसिद्धमित्युक्ताप्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वंनिराक
तं। एवमप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नस्यैवप्रतियोगिनोव्यधिकरणधर्मावच्छिन्ना
मीभावप्रतीत्याविषयीकारणे उक्तकारणबाधरूपबाधकस्यजागरूकतया अथा
वगाहृतइत्याशिकाया अनुष्ठितिरितिवाच्यं भ्रमात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारक
ज्ञानदेवव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावप्रतीतिरुत्पद्यतेविशेषदर्शनकालीनंज्ञा
यत्तयोऽंशंनस्तीत्याकारकज्ञानंशृंगादोशशीयत्वाद्यभावविषयकमेवयत्रबाधकं
त्रैवप्रतीतेरन्यविषयकताननुबाधकविरहस्थलेपि अन्यथायत्रयत्किंचिदवयव

राम

५

३

नात्रान्महाघटनत्रिणैर्नेय्याधिक।दिसंमतस्तर्तस्याएव अयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाया
स्तज्जातीयावलंबनत्वमावश्यकमिति सर्वत्रैव तदवलंबनतासंभवात् न भेदावगा 5
हिप्रत्यभिज्ञायाऽन्विध्यास्यैर्यमात्रेच्छेदमनसंगादित्यात्रायेन तादृशात्रांकासंभवा
यदि ४ नू॥ उपर्येवैशिक्ष्यांशे तत्तद्विधिप्रतियोगिजनकत्वात् नैवोचिततद्वर्मावच्छिन्न ४ वृगाहि
प्रकारकं ज्ञानं हेतुः तदा घटत्वादिनिवर्तिकल्पकानंतरं घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक न्येव ४
त्वानवगाहिघटोनास्तीत्याकारकाभावप्रत्ययः कथं नोत्पद्यते न व्यभते अभावबुद्धौ प्रति
योगिताविच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य पृथक्कारणता विरहादिति चेन्न तद्व
र्मविशिष्टनिरूपितत्वेनैवैशिक्ष्यानवगाहिनस्तद्वर्मविशेषितप्रतियोगिप्रकारका
भावभानस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमेनापाद्याप्रसिद्धेः एतेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकाभावेद्रव्यत्वादिविशिष्टवैशिष्यस्यासत्वेपि केवलं विशेष्यविशेषणमित्यादिरी

म० वि०

शा भावः

६२५ स्याद्रव्यत्वादिविशेषित्वेति घटत्वादिप्रकारकतादृक् ज्ञानापत्तेर्दुर्वारितया घटादिप्रसूत्येद्र
व्यांतरवत्यपि द्रव्यनास्तीत्याकारकमव्यापत्तिरिति परास्ते ॥ अथ सौंदर्योपाध्या
यमते पटत्वेन घटेनास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेर्घटत्वविशिष्टवेत्ति
स्यान्वगाहितया घटत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया घटत्वादि
निर्विकल्पकेतरेतादृशबुद्ध्यापत्तिः ॥ अत्र केचित्तु पटत्वादिना घटास्यताभावनस्य
माना प्रतियोगिताया व्यधिकरणतया पटत्वादेरिव सैमवीयाधिकरेतया घटत्वादेरप्य
वच्छेदकत्वं स्वीक्रियते इति तादृशबुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टवेत्तिष्यावगाहितमक्षतमे
व घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वेनैव तत्र भानोपगमादिति नातिप्रसंगः ॥ प्रतियोगितावच्छे
दकत्वं च ठभयत्रव्यामृज्यदृतिः ३ उपतः प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वावच्छिन्नवति
न तादृशाभावात्प्रसंगः प्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरण एवमुदीयाव
ने १ विच्छिन्नैव सप्रमम भावस्य विरोधोक्त्या महानसीयवन्निहोद्यवच्छिन्नाभाव

१ अन्य १

दा

६

ए

राम

वृत्तादौ

स्यत्र क्लृप्ताय वक्षिणा विषयक अधिकरणार्थे क्लृप्ताय वक्षिणा प्रसंगात् ॥ एतेन समाना
धिकरणतया घटत्वे देस्तादृश भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे घटत्वादिना घटादि
सत्त्वापलंभस्य तादृश भावबुद्धिविरोधित्वप्रसंग इत्यपि परास्तं ॥ प्रतियोगिताव
च्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणप्रकारेण प्रतियोगिमत्त्वापलंभस्यैवाभावबुद्धिप्रतिबं
धकत्वात् अन्यथा शुद्धवर्णित्वादिप्रकारेण क्लृप्तादिप्रकारकैः पलंभस्यापि मह
नसीयवर्णित्ववक्षिणाभावाधीविरोधितापत्तेः विरोधीच शरीयतया श्रृंग
नास्तीत्यादिव्यधिकरणधर्मावक्षिणाभावबुद्धेः शरीयत्वश्रृंगत्वादिसमु
दायप्रकारकशरीयत्वश्रृंगत्वात् नयमित्याकारकैः शरीयत्वावक्षिन्नत्वे भ्रमा
त्मकप्रतियोग्युपलंभ एव तस्य च प्रतिबध्यतावच्छेदकेन वास्तवशरीयत्वश्रृं
गत्वपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावविशिष्टबुद्धिचश्रृंगत्वाद्यवच्छे

१०६०

७

क

अप्रतियोगितायां द्राक्षीयताद्यवच्छिन्नत्वमप्राप्तकद्राष्ट्रगंगास्तीति प्रत्ययासंग्र
हात् किंतु प्रतियोगितायां द्राक्षीयत्वमष्टगत्वाद्यवच्छिन्नत्वमप्राप्तभावविशिष्टबुद्धित्वम
व एवं च सर्वदादिसिद्धिप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावेनैवोपपत्तिः ॥ अथ नष्ट
गत्वेन मृगोपलंभस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकं यथादिप्रतियोगितायां द्राष्ट्रगंगास्तीति
न ज्ञानवगाहिबुद्धित्वं तदाष्ट्रगवानयमिति ज्ञानस्य द्राक्षीयतयाष्ट्रगंगास्तीति
बुद्धि विरोधित्वं दुर्वारमेव ॥ यदि च दत्तं द्राष्ट्रगत्वान्यधर्माविच्छिन्नज्ञानवगाहित्वं
तदाष्ट्रगंगास्तीति द्राक्षीयं च नास्तीति समुहलंबनबुद्धौ तदविरोधित्वप्रसं
गदुत्तिचेन्न ॥ अष्टगत्वाद्यवच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतामिच्छायाऽवच्छिन्नत्व
निष्ठावच्छेदकता तदनिर्गुणैतत्प्रतियोगिता निष्ठसांसर्गिकविषयतायाः प्रति
बध्यतावच्छेदकघटत्वेनानुपपत्त्यभावात् ॥ उक्तसमुहलंबनज्ञानीयमृ

विज्ञ-
दीयव

राम

७

गत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता निष्ठसंसर्गतायाः शश्रीयत्वाद्यवच्छिन्नसंसर्ग
त तातोभिर्नोयात्राश्रीयत्वावच्छिन्नसंसर्गकं दृष्टान्नानसंग्रहात् नन्वशश्री ता
यतयाष्टं गं नास्तीत्यादिबुद्धौ शश्रीयत्वप्रकारतानिरूपि तदस्तिपरंपरासंस
र्गनिष्ठसंसर्गतांतःपातिनीयाप्रतियोगित्वीयसंसर्गतातो न्यैवष्टंगप्रकारतानिरू
पितावच्छिन्नीयसंसर्गतांतःपातिप्रतियोगित्वीयसंसर्गतास्याचशश्रीयत्वावच्छि
न्नत्वानवच्छिन्नैवेति कथं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावबुद्धेः ष्टंगत्वेन ष्टंगोप
लंभप्रतिबध्यतेति वाच्यं ॥ तादृशबुद्धौ ष्टंगप्रकारतानिरूपितसंसर्गतांतःपा
तिप्रतियोगित्वीयसंसर्गतायां शश्रीयत्वप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नत्वीयसंसर्ग
तास्यविषयतानिरूपितत्वस्वीकारात् तस्याएवोपदर्शितपरंपरासंबंधेना

ग० वि०

भावांशोऽत्रादीयत्वादिप्रकारतानिर्वहिएप्रतियोगित्वादिसंस्पर्गताभेदेमानाभावात् ॥
एवंशुद्धमणित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यैवदाहादिहेतुतयामण्यादिसमवधानका
लेव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नतदभाववत्ताबलादाहाद्यापत्तिरपिपत्रास्तेतिवदं
ति ॥ ५५ ॥ तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्नदंडादिनिष्ठप्रकारताश्रय
लिरूपतद्विशिष्टप्रकारताकत्वावच्छिन्नबुद्धविवतद्धर्मप्रकारकज्ञानहेतुः ॥ न
तुतदेवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेविशिष्टसंस्पर्गकत्वमपिकार्यतावच्छेदककोटौ
निवेक्ष्यते ॥ दंडत्वादिनिर्विकल्पकानंतरंचदंडइत्याकारकज्ञानप्रथमत उपेय
तेविशेष्यविशेषणमितिरीत्याऽपिदंडीइत्याकारकज्ञानतदनंतरमेवसंज्ञाका
पलापोक्षतिविरहात् ॥ तादृशविशेष्यतातिथ्यालित्व ॥ अतानंदउच्चनिवर्चि
कल्पकद्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानानंतरोत्पन्नद्रव्यवान्दंडश्चेत्याकारकताह
पत्राकानिष्ठप्रकारताश्रयलित्वं तुंयाऽवच्छिन्नाभिन्नायाप्रकारता २
तादृशविशेष्यत २

राम

शविशेष्यतासमानाधिकरणप्रकारताशालिसमूहालंबनेव्यभिचारइति॥त
नुष्टं॥घटमानवेतिवाक्यात्कर्मत्वंघटीयमित्याकारकावातरवाकार्यज्ञानेविना
पिद्विशिक्तलितघटकर्मत्वादिसकलपदार्थविषयकसमूहालंबनोपस्थितिब
लाद्विशेष्यविशेषणमित्तिरीत्याघटादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावबिन्नक
र्मत्वादिप्रकारताशालिशब्दबोधस्यपूर्ववादिसिद्धस्यानुपपत्तेः॥तत्रकर्मत्वा स
दिप्रकारतायाःघटादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतानवबिन्नत्वेचकर्मत्वंघटी
यमानयनंस्वकर्मकमित्यादिसमूहालंबनात्तादृशज्ञानस्त्वविचित्र्यानुपपत्तेः
नहिविशेष्यविशेषणमित्तिरीत्याबोधःसमूहालंबनादविलक्षणएवेतिवाच्यं॥तथा
सत्तादृशबोधेएकवाक्यतानुपपत्तेः॥व्याप्तिघटकपदार्थानांविशक्तलितस
मूहालंबनोपस्थितिमूलकविशेष्येविशेषणमित्तिरीत्यापरामर्शादनुमित्युत्पत्तेः॥

मिश्रादिसंमताया अनुपपत्तेः ॥ एवं दीधितिकृता तादृशरीत्या जायमानायाः कांचन
 मयवन्निमाचपर्वत इत्येतादृशानुमितेर्विशोधितयाकांचनमयत्वावच्छिन्नवन्ध
 भावस्य बाधहेतुभासत्त्वस्य मर्थनकाले वैशिष्ट्यवन्तप्रसिद्धनपेक्षत्वं निधाना
 संगतेः ॥ परंतु ॥ तद्धर्मविशिष्टप्रकारकबुद्धावेव तद्धर्मप्रकारकज्ञानं हेतुः तद्धि
 शिष्टप्रकारकत्वं च तदवच्छिन्नप्रकारकत्वं ॥ नतु इतदवच्छिन्नप्रतियोगिकत्वं वि
 शिष्टसंसर्गकत्वं मपि कार्यतावच्छेदककौटो निवेद्यते ॥ तद्धि शिष्टनिरूपितवैशि
 ष्यवगाहिज्ञाने तद्धर्मप्रकारतावच्छेदकत्वनियमात्तत्र नियमतः तद्धर्मप्रकारक
 ज्ञानापेक्षा ॥ पटत्वेन घटो नास्तीत्यादि बुद्धेर्यदत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वानवगाहि
 नेऽपि घटत्वावच्छिन्नप्रकारतात्वेन घटत्वादिप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रां
 तत्वं मष्टतमेव नोक्तातिप्रसंगः ॥ यथा विक्राण्यांशे प्रकारत्वं न विरोधता

ति

राम

वच्छेदकत्वं ॥ तथा सति भूतलं घटवदित्यादौ घटादेः स्वस्य च भूतलत्वादिधर्मितावच्छे-
दकत्वापत्तेः ॥ किंतु विषयताविशेष एव । स च प्रकारताविशेषः प्रकारताभिनेत्य-
न्यदेतत् ॥ तथा प्रकारतावच्छेदकत्वमपि विषयताविशेष एव ॥ ननु प्रकारोऽप्रकार-
त्वमेवेतत् ॥ एवं च दंडत्वादिनिर्विकल्पकानंतरं विशेष्यविशेषणमिति रीत्याजा-
यमानस्य दंडीत्याकारकज्ञानस्य दंडत्वादौ प्रकारतावच्छेदकतारव्यविषयतावि-
शेषस्यानभ्युपगमात् न तदनुपपत्तिः ॥ घटत्वादिनिष्ठतादृशविलक्षणविषय-
तारहितस्य पटो नास्तीत्याकारकाभावप्रत्ययस्य क्वचिदपि अनभ्युपगमान्न घ-
टत्वादिनिर्विकल्पकानंतरं तदापत्तिः ॥ अत एवावच्छेदकताया अन्वासज्यवृत्ति-
त्वे महानसीयवन्निर्नास्तीत्याकारकाभावप्रत्ययस्य महानसीयत्वाय वद्विन्नप्रति-
योगिताकत्वावगाहित्वं न संभवतीति महानसीयत्वादेर्वन्नितादिनिष्ठायां प्रतियोगि-

ग० वि०

१०

गितावच्छेदकतायामिव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या अवच्छेदकत्वात् ॥ तथा च तस्य महा
नसीयत्वविशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहितमावन्त्यादौ महानसीयत्वप्रकारकज्ञानमन्य
कालेऽपि उत्पात्तिः ॥ न च बन्धित्वविशिष्टमहानसीयत्वादपि महानसीयवन्ध
भावप्रतियोगिताया विनिगमनाविरहादवच्छेदकताया अव्यासज्यदन्तित्वेऽपि कथित
तत्प्रत्ययस्य महानसीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहितत्वं स भवतीति वाच्यं ॥
अवच्छेदकताया अव्यासज्यदन्तित्वे विनिगमनाविरहेऽप्यतत्रोभयस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकत्वेऽप्यवच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदादेकस्याप्रतियोगिताया उभयवध
मावच्छिन्नभानासंभवात् ॥ तादृशाभावबुद्धेर्वन्धित्वमहानसीयत्वाभ्यावच्छिन्नप्र
तियोगितानिष्ठसंसर्गात्कालघटितवन्धित्वधर्मितावच्छेदककमहानसीयत्वप्रका
रकज्ञानजन्यतावच्छेदकाक्रांततया घटयितुमशकित्वात् ॥ न च बन्धित्ववच्छिन्न

राम

१०

प्रतियोगिकता

तु विविष्टसंसर्गकत्वे सति महानसीयत्वावच्छिन्नत्वविशिष्टप्रतियोगितासंसर्गक
 त्वस्य सादृशज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वापगमान्महानसीयवन्निर्नास्तीत्यादौ च तादृ
 शधर्माभ्यां प्रत्येकमवच्छिन्नस्य प्रतियोगिताद्वयस्यैव संसर्गत्वापगमान्न दोष इति
 वाच्यं ॥ तादृशधर्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वे महानसीयेनास्तीवन्निर्नास्तीति सम
 हल्लं बन्बुद्धौ तथा विभज्ज्ञानस्य व्यभिचारत्वात् ॥ वार्यतां वा तत्र कथं विद्मभिचारः
 तथापि सुरभिजलं नास्तीत्यादावगतिरेव ॥ तत्र जलत्वावच्छिन्नस्यैव भादेः परंपरा
 संबंधेनैवावच्छेदकतायावत्तद्व्यतयस्यैव भाविशिष्टजलत्वादेः साध्यात्संबंधेनावच्छेद
 कत्वेलाघवस्यैव विनिकगमकत्वात् ॥ सैव भादेः प्रतियोगितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्न
 प्रतियोगिताकत्वावगाहितासंभवादित्यनुपपत्तिरपि संप्राप्तिता ॥ उक्तप्रतीतिमहान
 सीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्वेऽपि महानसीयत्वादेः प्रकारतावच्छे
 ता

ग० वि०

११

म

दकतत्प्रकारकज्ञानस्यपिहत्वात् ॥ अथतद्वर्माविच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिन्याः प्रा
वप्रत्ययतद्धर्मप्रतियोगिनिष्ठप्रकारतायामवच्छेदकत्वापगमेव न्याहिसामान्याभावबोधे
ऽपिमहानसीयत्वाद्विप्रकारकतयाभासतामिति चेत् ॥ इदमेवैतत्सौदलोपाध्यायमेतम
तानुयायिनोतत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारैरेवप्रतियोगिनोभानमिदमितिनियमस्या
सिद्धेः ॥ अथैवंमहानसीयवन्त्यभावप्रत्ययस्यवन्त्याद्यवशोऽपलक्षणाविधयाम
हानसीयत्वावगाहिनेव न्याहिसामान्याभावप्रत्ययस्यचाविलक्षणातयामहान
सीयत्वावच्छिन्नधवविषयकवन्तिमानिति बुद्धौतयोर्द्वयोरेवप्रतिबंधकत्वंप्रतिबं
धकत्वंवास्यात् ॥ ननुप्रथमस्यातथात्वंद्वितीयस्यतथात्वमिति चेत् ॥ तदाकरण्य
तामवधानपरणभवता ॥ महानसीयवच्छिन्नाभावबुद्धौवच्छेद
कताया अवा सज्यकृत्तित्वकल्पमहानसीयवच्छिन्नाभावबुद्धौवच्छेद
कताया अवा सज्यकृत्तित्वकल्पमहानसीयवच्छिन्नाभावबुद्धौवच्छेद

राम

अनुपयुज्य ११.
तत्तत् २

बोधे

चेदकतातिरुक्कित्वं प्रतियोगित्वांशे भासते ॥ वह्निस्सामान्याभावं च महानसीय
त्वाद्यवच्छिन्नत्वं नावच्छेदकतायां भासत इति विशेषः ॥ न च प्रतियोगितावच्छेदकांशे
विशेषणतापन्नस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वं भासत इति नियमः यथा देवी
नास्तीत्यादौ दंडत्वादौ ॥ इयं च महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादौ वह्नित्वांशे विशेष
णस्य महानसीयत्वदिः कथं तथा भानमिति वाच्यं ॥ सौंदर्यमते समवायितया वा
व्यवच्छिन्नत्वादिभेदप्रत्यय प्रतियोगितावच्छेदकांशे विशेषणस्यापि समवायित्वा
देः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वभानेन तादृशानियमस्यासिद्धेः ॥ अन्यमतेषां
श्रयतासंबंधेनावच्छेदकत्वावच्छेदकत्वभान एव तथा नियमः ॥ ननु सामानाधि
करणप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नस्य तस्य भाने तादृशं चावच्छेदकतावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्व
विशिष्टविशेषणतापन्न एव भासत इति नियमः ॥ अतएव वह्निर्नास्तीत्याकरक
प्रतीतेर्महानसीयत्ववह्निर्महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिता

ग० वि० न

१२

न

कलं भासत इति न पर्वतादौ वदन्ति न स्तीत्याकारकप्रतीत्यापत्तिः ॥ एवं व्यधिकरणध
मीव विच्छिन्नाभावानभ्युपगम्य मते प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारेणैव प्रतियोगिने
भाननियमेऽपि साक्षात्परे परासाधारणप्रतियोगितानि कृपितावच्छेदकत्वमेव वि
वक्षितं ॥ तच्चावच्छेदकतावच्छेदकसाधारणमिति न दोषः ॥ एवं घटो भविष्यति
घटो नष्ट इत्याकारकप्रागभावध्वंसप्रतीतिौ घटत्वादेरतिप्रसक्ततया ध्वंसा
न गभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनोपलक्षणात्तयैव प्रतियोग्यं के भानान्तद्विशिष्ट
वैशिष्ट्यानवगाहितया घटत्वादिनिर्विकल्पकानंतरमपि तदापत्तिरित्यपीदृ
शप्रकारानुस्मरणमंतराऽत्राप्युदाहरणमेव ॥ एवमनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञान
स्थापितद्वर्गनिवृद्धधर्मिणावच्छेदकप्रकारकबुद्धविवहेतुतानतुतद्वर्गविशिष्टानुयो
गित्वावच्छिन्नसंसर्गताकत्वमपि कार्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयं ॥ गारवातु

राम

१२

तद्विशिष्टानुयागिकत्वावच्छिन्नसंसर्गकबुद्धौ तद्वर्त्मस्य धर्मितावच्छेदकत्वनियमा
देवताद्वैतानुयागिनियमतस्तद्धर्मप्रकारकज्ञानापेक्षोपपत्तिः ॥ दंडादिविषयकनिर्ध
कल्पकानंतरंदंडीत्याकररकज्ञानोत्पत्ताविवक्षणेकव्याजेनैकत्र। द्वयमिति श
त्याऽपि दंडकुंडलाद्युभयप्रकारकदंडादिधर्मितावच्छेदकज्ञानोत्पत्त्येते ॥ दंडीचै क
त्रः कुंडलादीत्यादिवाक्याच्चैत्रत्वावच्छिन्नविशेषकदंडसंबंधादिप्रकारकज्ञानोत्पत्ति
कालकांतरवाक्यार्थज्ञानरहितस्यैव सः खलेकपोलन्यायेन जायमानायो त
मन्वयबुद्धौ दंडसंबंधादिर्न कुंडलसंबंधादिधर्मितावच्छेदकत्वमुपगम्यते ॥ अपि
नुचैत्रत्वादादेव तदुभाय धर्मितावच्छेदकत्वं चैत्रत्वादेः पदार्थतावच्छेदकत्वात्
प्रकारकपदार्थोपस्थितेः ॥ खलेकपोलन्यायेनापि प्राक्सत्वनियमान्तारेते वा

त

बोधस्य

म० व० व०

१३

त

चर

त्वयवो ध्यास्यसधर्मितावच्छेदककल्पनियमोपपत्तेः ॥ एवं श्रिये धर्मितावच्छेदकप्रका
रकज्ञानस्य स्वतंत्रहेतुत्वाकल्पनेनापि ~~हेतु~~ लाघवं ॥ अन्यथा गेधप्रागभाववान्
गेधवान्न बागासदृशा गवयपदवाच्येन वा द्रव्यवृत्तिर्गुणवृत्तिर्न वेत्याकारकसंश्र
येषु गेधप्रागभावगोसाद्व्यव्यवृत्तित्वाद्युपलक्षिते धर्मिणि कोटिवैशिष्ट्यावगा
हिषु विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यान्वयमागच्छतयाऽनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञा
नजन्यतावच्छेदकानां कृतेषु तद्वर्जितावच्छेदकज्ञानानां स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं कल्प
नस्यावश्यकतापत्तेः ॥ एवं विवक्ष्यताप्रकारतो विषयतात्वेनानुगमयतद्वर्ज
त्तिविषयताकबुद्धित्वमेव तद्वर्जितप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकमगीकार्य इत्येके
व विवक्षावृत्तानुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानयोर्द्विविधविशिष्टवैशिष्ट्यावगा

राम

१३

हेतुतेलपिलाघवं ॥ तद्धर्मप्रकारकज्ञानमस्त्यकालीनतद्धर्मविशिष्टसंसारमार्गक
 बुद्धौ तद्धर्मस्य संसर्गिकविषयात्ता निरूपितविषयताविशेषात् ॥ त्वकमवच्छेदकत्वं न
 स्वीक्रियते ॥ इदं उक्त्वादिनिर्विकल्पकानंतरजायमानायां देहीत्यादिबुद्धौ इदं
 त्वादिः प्रकारतावच्छेदकतात्मकविषयताविशेषवत् ॥ एवं च प्रतियोग्ये त्वेव्यधिक
 रणमधर्मावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपिनश्यति ॥ इत्यभिसंधार्यैव
 दीप्तिप्रकारश्चक्रवर्तिलक्षणेव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्याभावस्य सामान्य
 मुपेक्ष्य ह्रस्ववन्निष्ठाभ्यां वन्निर्नास्तीत्यादिप्रत्ययविषयाभावेन वच्छेदकतापर्या
 सिनिवेष्टाप्रयोजनप्रदर्शनायानुसृतवा ॥ नित्याहुः ॥ अन्येतु ॥ विशिष्टपर्या
 सप्रकारताकत्वं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकं ॥ इदं उक्त्वा

ग० वि० वे०

शुद्ध २

१४

न

विपरी
त २

दिनिर्विकल्पकानंतरोत्पन्नस्य दंडीत्याकारकज्ञानस्य पुरुषविक्षेप्यता निरूपि
तप्रकारता दंडादिविवर्पयति। ननु दंडत्वादिरूपविक्षेपणत भवेन्नतस्य र्थादिः
अभावबुद्धीप्रतियोगिनिष्ठप्रकारतायास्तद्विक्षेपणी भूतधर्मोत भवेन्नपर्याप्तिनि
यमास्यते न घटो नास्ति घटो भविष्यति घटो नष्ट इत्यादिबुद्धेः घटत्वादिविक्षि
ष्टनिरूपितत्वावच्छिन्नसंसर्गावगाहित्वेऽपि न घटत्वादितिर्विकल्पकानंतरमा
पत्तिः॥ अथ पुरुषादिनिष्ठविक्षेप्यता निरूपितप्रकारताया दंडत्वात् न भवेन्नपर्या
प्तौ न कथं दंडीपुरुष इत्यादिबुद्धेः पुरुषाद्यंशे दंडत्वात् प्रकारतया भ्रमत्वापत्तिः॥ न
वापुरुषानंदो दंड इत्यादिज्ञानप्रतिबन्धत्वं॥ तदभाववति इतरविक्षेपणतानापन्न
धर्मप्रकारकत्वस्य भ्रमत्वरूपत्वे धर्मिणीतरविक्षेपणतानापन्नतद्धर्मप्रकार

राम
१४

ग० वि० वे०

१५

निरूपितविशेषताऽनवच्छिन्नसंबन्धः। त्वेतादर्थः॥ वंटीपुरुषइत्यादिविशिष्टं वै
विशेषबोधीयदेउत्वादिविशिष्टपर्याप्तप्रकारतादेउत्वादियकारता। निरूपित
विशेष्यतारूपातदवच्छिन्नैववा॥ अतएवविशिष्टघटकतद्विशेष्यविशेषणसंब
धानांविशेषणविशेष्यभावंवैपरीत्येप्रिविलक्षणतयातद्वैपरीत्यविलक्षणप्रका
रतायावैलक्षण्यानुपपत्तिरित्यपिसमाहितं॥ उक्तदिनः॥ वांतरविशेष्यविशेष
णभावंवैलक्षण्यस्यविशिष्टपर्याप्तविषयतावैलक्षण्यनिर्वाहकत्वानोक्तातिप्र
संगः॥ एतेनाभावबुद्धेःप्रतियोग्यंविशेष्यविशेषणमितिरीत्याविषयत्वस्या
ग्रामाणिकत्वेऽपिकस्याभिन्नस्याःप्रतियोगिवैशिष्ट्यंविशेष्यमत्वमुपपद्यते॥ तत्त
द्विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्थापितद्वर्मवृत्तिःसतीतधर्मप्रकारतानिरूप

राम

१५

वीच्या पितः।

व पितविशेषतापन्नदत्तिर्याप्रकारतातच्छालिबुद्धिमेवजन्यतावच्छेदकं॥अतःलो
हितवन्निमानित्यादौलोहित्यविशेषवन्त्यप्रसिद्धावपिनक्षतिः॥नवाइतरविशि
ष्टतधर्मवैशिष्यबुद्धौतधर्मप्रकारकधियोव्यभिचारइतिवदंति॥॥इमौचद्वो
वैचंपयानोविशेषणवच्छिन्नविशेष्यविशेषणयोर्व्यासज्यदत्तिर्विशिष्टव्याप्य
र्थइत्यभितवंतंभणिकारंयावद्विशेषाभावाधिकरणदत्तित्वरूपविशेषणंतभा
वेनसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्थपरीक्षितसादृश्याधिकरणदत्ति
त्वंतदवच्छेदकंत्वंवेतिवदं॥तंदीधितिकारंमनुसरतइतिनसिद्धांतविरोधमा
ब्रूतः॥अनयोऽरुपादेयताऽनुपादेयताप्रयोजकविशेषःस्फुटएवेतिस्वय
मूहनीयं॥अथविधिशिष्टनिरूपितविलक्षणसंसर्गनिवर्गाहितानेकेवलंवि

ग० वि० वै०

१६

ति

विलक्ष

ए० ६

श्रेष्ठे विशेषणमितिरीत्या विषयतातो विलक्षणायां विशिष्टवैशिष्ट्याविषयतायां
मानाभावः॥ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकस्योपदक्षित्ताभावधी
ति साधारणानुरोधेन तत्सिद्धिदितुं नाशंकनीयं॥ तस्य तत्सामानाधिकरण्यविरहे
ऽप्यभातबुद्धौ प्रतियोगिविशेषणभूतधर्मव्यपकारकधियः स्वतंत्रतुतया तद्धर्मविष
यकनिर्विकल्पकानंतरतद्धर्मविशेषितप्रतियोगिकनाश्रगदिप्रसक्तस्य वारणसंभ
वात्॥ लाघवेन विषयतासिद्धेः सिद्धांतविरुद्धत्वात् ज्ञानाकारविलक्षणानुभवस्य
संघिग्धत्वादिति चेन्न॥ यतो विशिष्टनिरूपितविलक्षणसंज्ञाविशिष्टप्रकारताशु
द्धसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्नप्रकारतातोऽतिरिक्तत्वे सत्रसर्वेषमविवादः॥ घटो नष्टः प
टत्वेन घटो नास्तीत्याद्यभावबुद्धेरपि अनुयोगिताविशेषसंबंधावच्छिन्नप्रकारतावि
श्रेष्ठे विशेषणमितिरीत्या विशेषणनिर्विकल्पकानंतरं जायमानघटवद्वतलमित्यादि
ज्ञानीयघटादिप्रकारतोऽतिरिक्तैतिसर्वानुमतं॥ अभातबुद्धौ प्रतियोगिविशे

राभ

१६

ता

षण्मर्तमिच्छन् ~~धर्म~~ धर्मप्रकारी कधीयः स्वातंत्र्येण हेतुत्वा कल्पनानुरोधेन तादृशप्र
 कारताया विरोधेणातर्भावेन पर्याप्तिः तदवच्छिन्नत्वा कल्पेन न त्वतिरिक्तविषयत्वेति दृष्ट
 चादिप्रकारकज्ञानान्तरं जायमानस्तद्विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नवैशिष्ट्यानवगा
 हि भूतलंघटवदित्यादिज्ञाने च यादृकादिप्रकारिता तत्र तादृशवैलक्षण्येनास्माभिः
 पृथग्यते ॥ येन दृष्टादिनिर्विकल्पकानन्तरं जायमानतया विधिविषयतातोऽतिरिक्त
 विषयता तत्रापद्येत ॥ अथ तद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्नप्रकारकबुद्धिसंभ
 वतद्धर्मप्रकारधीजन्यतावच्छेदकमस्तु किं वैलक्षण्यकल्पनया सर्वत्र दृष्टवदित्याकारकं
 ज्ञानं दृष्टवदित्याकारकज्ञानपूर्वकमेवास्तु एकपदार्थविशेष्यकापरप्रकारकं ~~बो~~ बो
 धोऽपि सर्वत्रावांतवाक्यार्थज्ञानपूर्वकमेवास्तु ॥ अस्तु वा प्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेद
 कं ॥ एवं च महानसीयत्वादिविशिष्टबुद्धिः प्रागनुपस्थितावपि विशिष्टलाघवोपनी

वन्ते

५ ये ह्येतान् नमते कार्यतावच्छेदकं लघु विशेषणवच्छिन्नप्रकारताकल्पेत्वेतन् नमते अपि
ग. वि. ५. ध्यायाऽपि कार्यतावच्छेदकं ५

१७ तमज्ञानसीयत्तविशेषितवन्निविशेष्यकानुमित्युत्पादेऽपि नष्टतिरिति चेन्न ॥ घटवदि
त्याकारकव्यक्तीनामनंतानां कल्पनापेक्षयोक्तवैलक्षण्यकल्पनाया एवाचितत्वात्
त्व। घटौ दिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतापन्न निष्ठप्रकारताया घटत्वादिति चेन्न ॥
त्वा निवेदनेन लाघवमेतन्मते ज्ञानकल्पनागौरवं फलमुखवमिति चेत् ॥ अस्तु व्यासज्येष्ठ
तिविषयतापेक्षीयकार्यतावच्छेदकं लाघवमित्यलमिति विस्तरेण ॥ ॥ विशिष्टवैशि
ष्ट्यबोधाद्विविक्तवधः ॥ अनवच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकताकोऽनवच्छिन्नविशेष
णतावच्छेदकताकश्च ॥ तत्रानवच्छिन्नदंडत्वादिविशेषणतावच्छेदकताकदंडीत्या
दिवो धेस्वरूपतो दंडत्वप्रकारकं ज्ञानं हेतुः ॥ अन्यथा जातित्वादिना दंडत्वादिप्रकार
कजातिमाननित्यादिज्ञानादंडीत्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तेः ॥ न च स्वरूपतो
दंडत्वाप्रकारकबोधे स्वरूपतो दंडत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया तादृशकारणाभा

विशिष्टवैशिष्ट्या नवगाहितानां सर्वत्र घटद
लाकारकज्ञानं

राम

२

जायते इति रत्नात् ॥ किंचिद्दुर्मावच्छिन्नविशेष एतावच्छेदकता ^{कः} इति मानित्यादि बो ^उ

इत्य

नादेव नोक्तानुपपत्तिरिति वाच्यं ॥ यत्र दंडत्वादिनिर्विकल्पकद्वितीयस्य एजातिहे
ने प्रकारकस्मरणं तदुत्तरतादृशप्रमाणबोधेन विशेष एतावच्छेदकतावच्छेदक
प्रकारेण विशेष एतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुः ॥ यत्र द्रव्यत्वादिना दंडाप्रकार
कज्ञानं दंडत्वादिना दंडादिमुख्यविशेषकज्ञानं च वर्तते तत्र दंडो मानित्याकार
कविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुदयात् ॥ तत्र च विशेष एतावच्छेदकीभूततत्तदंडादिविषय
तामनिवेश्य दंडत्वादिप्रकारकतानिरूपितप्रकारताग्राहिकज्ञानत्वेन हेतुत्वं तथा च दंड
त्वादिना दंडांतरज्ञानादप्यपूर्वदंडादिविषयक ~~दंड~~ इति मानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधो
जायते इति सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिमं गीकुर्वीमः न वीनां वदंति ॥ यत्र विशेषण
तावच्छेदकदंडत्वादिमपि किंचिद्दुर्मावच्छिन्नतात्त्राप्यद्वारीतिरनुसंधेया ॥ एतादृशदि
श्रुतिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधेन हेतुविशेषतावच्छेदकप्रकारकज्ञानयोः विशेषोऽव

रूप

गुणवै- सेयः॥ एवं विनिर्दिष्टवैशिष्ट्यबोधः क्वचिद्विशेषणतावच्छेदकांशे निर्धर्मितावच्छेदकः
यथा दंडवानित्यादि। तत्र दंडत्वादि विशेषणतावच्छेदकस्य धर्मितावच्छेदकमुद्रया कस्याप्य
भानात्॥ क्वचिन्न तदंशे स धर्मितावच्छेदकः॥ यथा रक्तत्वं दंडत्वादिना धर्मवच्छिन्न विशेषण
ताको रक्तत्वं दंडवानित्यादि बोधः॥ तत्र च फली भूतज्ञानं यत्तन् धर्मितावच्छेदकी कृत्यविशेष
णतावच्छेदकज्ञानं तन् धर्मितावच्छेदकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुः॥ एवं
च तत्र दंडत्वं निष्ठधर्मितावच्छेदकतौ रक्तत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुता॥ अन्यतावच्छे
दकं च दंडत्वरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टविशेषणतापन्नरक्तादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वं
रक्तत्वं निष्ठधर्मितावच्छेदकतौ रक्तत्वादिनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानि
रूपकरत्वं प्रकृतानि रूपिताय रक्तत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता कत्वावच्छिन्नसंसर्गता
निरूपकप्रकारता तच्छालित्वं॥ यत्र परस्परविशेष्यविशेषणतावच्छेदकभानापन्नतु
न्यकश्च रक्तत्वं दंडत्वाद्युभयविशिष्टदंडादेर्वैशिष्ट्यभासते॥ यत्र वा दंडत्वादि धर्मिताव
नत्र दंडत्वादि रूपविशेषणतावच्छेदकस्य रक्तताद्यपरधर्मधर्मितावच्छेदकमुद्रया भानात्॥ X

१८

छेदकतापन्नरक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यं भासते ॥ तत्र व्यभिचारवारणाय दंडत्वं निष्ठध
र्मितावच्छेदकता निरूपकत्वं रक्तत्वादिप्रकारता विशेषणमुपात्तं ॥ केवलं विशेषणमिति रीत्या
निरूपकता जायमानं रक्तदंडवानित्यादिवैधेयव्यभिचारवारणायै निरूपकत्वं रक्तत्वप्रकारता निरूपितप्र
कारतायां विशेषणमुपात्तं ॥ एवं मनुयै गितावच्छेदकोऽसिद्धिर्मातावच्छेदकविशिष्टानुयो के
ता ३ गिकेवैशिष्ट्यवैधेयस्य धर्मितावच्छेदककानुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुता कल्प
नीया ॥ तत्र केवलं विशेष्यविशेषणमित्यादि रीत्या यै रक्तदंडवानित्यादिवैधेयस्तद्वद्वति
विशिष्टपयास्तप्रकारता विशेषणस्य विशिष्टवैशिष्ट्यवैधेयस्वीकारपक्षे रक्तत्वादिप्रकारता
निरूपितदंडत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्ना तदभिन्नावयादंडत्वसाधारणप्रकारता
तच्छालिबुद्धित्वं ॥ विशेषणतावच्छेदकं रूपविषयता विशेषणस्य विशिष्टवैशिष्ट्यवैधेय
यस्य रक्तत्वादिवभ्युपगमपक्षे तु दंडत्वादि निष्ठधर्मितावच्छेदकता निरूपकप्रकारता

मन्वेने.

१९

विशेष्य

याऽवच्छिन्ना तदभिन्ना वा या तादृश विलक्षण रक्तत्वादिप्रकारता तत्रालिबुद्धित्वमेव जन्य
तावच्छेदकं ॥ एवं च रक्ते दंडो मेय इत्यादिविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधसाधारणम
पि जन्यतावच्छेदकतादृशरूपमिति न तादृशबोधेकारणतरकल्प्य ॥ दंडोरक्तेन वेति
संक्रायानंतरं रक्तदंडवानित्यादिबोधस्यानुभवविरुद्धं विज्ञापणतावच्छेदकं तथा
रूपसधर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकतावच्छेदकगर्भे निर्णयत्वं निवेश्य
तद्वितीयाधिकारः ॥ तन्मते दंडो रक्तत्वरूपविशेषणसंदेहाधीनो रक्तवान्नवापु दंड
रूप इत्यादि ~~केवलं~~ विशेषणमिति रित्येव जायते न तु रक्तत्वादिविशिष्टदंडत्वा
द्यवच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहीति न तदनुपपत्तिः ॥ अथ तद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकाभा प्रकार
वबुद्धेस्तद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमात्कथमभावादेकैवलं विशेष्यवि राम
शेषणमिति रित्यारक्तत्वादिविशिष्टदंडादिरूपप्रतियोगिनिःप्रकारतया भानं ॥

४ विशिष्टसंक्रायश्च ४ ला

१९

२५

नचाभावबुद्धेः किंचिद्धर्मविक्षिप्तप्रतियोगिर्वैशिष्ट्यावगाहितमवनिवृत्तं ॥ तच्चाष्टमेवतादृश
बुद्धेर्दंडत्वादिविक्षिप्तवैशिष्ट्यावगाहितायाः सत्तात् ॥ ननुप्रतियोगिविशेषणीभूतयावधर्मविक्षि
ष्ट्यावगाहितमपितथातथाचनस्यारक्तत्वादिविक्षिप्तत्वादिविक्षिप्तत्वादिविक्षिप्तत्वादिविक्षिप्तत्वा
माहित्वेपिनष्टतिरितिवाच्यं ॥ केवलंविशेष्यविशेषणमित्यादिरीत्याऽपियकिंचिद्धर्मविक्षिप्तप्र
तियोगिनेऽभावांशेविशेषणत्वापममिदंउदिसामान्याभावबुद्धावपिउपलक्षणतयारक्तत्वादः
प्रतियोगिविशेषणतयाभानापत्तेः ॥ तथाचाभावांशेरक्तत्वेपलक्षितदंडत्वादिविक्षिप्तप्रतियोगि
मिताकत्वावगाहिनेरक्तदंडाभाववानित्याकारकज्ञानस्यापिदंडवानित्यादिविक्षिप्तप्रतिबंध
कत्वांतरकल्पनापत्तेः ॥ रक्तत्वादिविक्षिप्तकद्वयत्वाभावापिरक्तदंडोनास्तीत्यादि
बुद्ध्याप्यतश्चेतिचेन्नसत्यं ॥ विशेषणसंदेहाधीनविक्षिप्तसंदेहेकेवलंविशेष्यविशेषण
मितिरीत्यारक्तत्वादिविक्षिप्तस्यप्रतियोगिनेऽभावांशेविशेषणतयानभानमुपेयते ॥ किंतुतत्र

बुद्धि

ग० वि० वे०

वा ल

२०

त
वाच्यं
ति

प्रिथो विशेषणविशेष्यतावच्छेदकभावेनापन्नरक्तदंडत्वाद्युभयविशिष्टप्रतियोगितानिरूपितवे
शिष्यमेवाभावांशे भासते तादृशविशिष्टवेशिष्यबोधस्य च विशेषणतावच्छेदकांशे निधमि
तावच्छेदकतयानेन विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयापेक्षेति ॥ न चैवं दंडोरक्तानेति
दिबाधनिर्णयदशायामपिरक्तदंडत्वावच्छिन्नसंश्रयापत्तिः ॥ समानधर्मितावच्छेदककनान
स्यैव बाधादिप्रवृत्तिवध्यत्वादिति वाच्यं ॥ तथा विधरीत्योभयविशेषणविशिष्टदंडादिसंश्र
यस्य बाधदशायामिष्टत्वात् ॥ वस्तुतस्तु ॥ दंडत्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वनिर्णयदशा
यामेव दंडत्वावच्छेदनरक्तत्वे तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण च रक्तत्वाभावभवगाहनात्सं
श्रयाद्वत्त्वसामानाधिकरण्येन रक्तत्वाभावावगाहिरक्तदंडत्वान्नवेति विशिष्टसंश्रयउत्प
द्यते तथा विधनिर्णयस्य तादृशरक्तत्वाभावे कोटिकसंश्रयाविरोधितया तथैरेकदासत्त्व
मविरुद्धं ॥ एवं दंडत्वावच्छेदेन रक्तत्वाभावे कोटिकसंश्रयाधीनोरक्तदंडत्वान्नवापुनरुप
त्याद्याकारकसंश्रयोऽभिद्ध एव ॥ एवं च दंडत्वावच्छेदेन रक्तत्वावगाहिविशेषणसंदेहाधी राम
५५ वप्येतयानिरुक्तसमकक्षरक्तदंडत्वाद्युभयविशेषणविशिष्टदंडा २०
दि विशिष्टवृत्तेस्तदप्रति ५

५ किंतुकेवलं ५

युज्य

देहा

नस्तथाविधसंशयोऽपि तथेत्येवसारं । दंडत्वावच्छेदेन रक्तत्वं निर्णये दंडत्वावच्छेदेन रक्तदंडवत्त्वा निर्णयस्यापि संभवाद् दंडवान् पुरुष इत्येतादृश निर्णयदशायां विशिष्टसंशयविरोधिविशेषदर्शनसमवधानसंभवान्न विशिष्टसंशयसंभव इति दंडत्वावच्छेदेन रक्तत्वं निर्णयविरोधी रक्तत्वं संशयसूत्रोत्पत्तिरिति बोध्यं ॥ यत्तु ॥ तादृश विशिष्टसंशयेनोभयधर्मविशिष्टदंडादिवैशिष्ट्यं भासत इति रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितमेव तस्येति ॥ तदसत्त्वात्तथास्ति रक्तपटवान् पुरुष इत्यादि निर्णयदशां प्रत्यानुभूयमानस्य दंडधर्मिक रक्तत्वं संशयोक्तिरप्युक्तपुरुषधर्मिक रक्तत्वादिविशिष्टदंडसंशयस्यापलापापत्तेः ॥ शुद्ध रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकोटिकसंशयैरक्तपटवानित्यादि निर्णयस्यापि विरोधित्वात् ५ केचित्तु ॥ तद्वर्गविशिष्टप्रतियोगिविशेषिताभावलेकिप्रत्यक्षसंशयवतद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितनियमः प्रतियोगिवि

या

४

ग० वि० वै०

२९

शेषिता भावभावेन तु विशिष्टे वैशिष्ट्यबोध्यमर्थोदात्तं ~~विशेषितं~~ नातिशेय इति दीप्तिमं
द्योपिलौकिकप्रत्यक्षोपरएव ॥ एवं च विशेषणसंदेहादितविष्टसंदेह विष्टानुभव उप
नीत एव भासते ॥ न तु तदंशे तस्य लौकिकत्वमुपेयते ॥ तत्संशयानंतरं माक्षाकारि
त्येकपे एतद्विशेषिता भावावगाहिनीऽनुव्यवसायस्य केनापि न भुपुगमात् ॥ अतस्त
त्र केवलं विशेष्ये विशेषणमिति रीत्येवरक्तत्वादिविशिष्टप्रतियोग्यभावो भासत इति व
दंति ॥ तदपि न श्रद्धेयं ॥ तादृशसंशयैरक्तत्वादिवदंडत्वादिरप्युपलक्षणतया भावोपग
मेरक्तदंडवानुपकष इत्यादि निर्णयस्यापि तदप्रतिबंधकात्तापत्तिः ॥ रक्तत्वदंडत्वाद्यु
पलक्षितरक्तदंडादिप्रतियोगिकत्वस्य रक्तदंडाद्युभयाभावादिसाधारणतया तादृश
प्रतियोगित्वावगाहिनीऽभाववत्तान्नानस्य रक्तदंडत्वादिविशिष्टप्रतियोगिमत्तानिर्ण
याप्रतिबध्यत्वात् ॥ एवं प्रतियोगिकैर्दो उपलक्षणविधयायदिकश्चिदभावोपनीतः ॥ राम
५ तादृशैरक्तैश्च उपलक्षणतया भावोपगमेन तस्य भुपुदंडत्वाद्यवशिष्टप्रतियोगिता ॥ ने २९
५ कलेनाभाववगाहितया भुपुदंडत्वादिना दंडादिमत्तानि श्रव्यप्रतिबध्यतापत्तेः ॥ ५

तादृशसंशये

ता० प्रतियोग्यशे

राम

ने २९

सते ॥ तदा धर्मादिहेतुं त्रै उ पलक्षणविधया पक्षधर्मत्वावगाहि नः पक्षधर्मत्वा ॥ धर्म
 नाधिकरणभावप्रतियोगितानुवच्छेदकं साध्यावच्छेदकमित्याकारिकस्य धर्मसमा
 नाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावावगाहि व्यापकतापराप्रशंसा
 नुमितिहेतुतासंभवात् ॥ यत्र पर्वतवृत्तिधर्मसमानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छे
 दकत्वसामान्याभावत्वावच्छिन्नाभावः साध्यावच्छेदकेन गृहीतोऽपि तु धर्मस
 मानाधिकरणभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावरूपशुद्धधर्मव्यापकताव
 द्धेदकत्वमेव तत्रानुमित्यनुपपत्तिकपक्षेणैव ॥ धितिकृताव्यापकतापराप्रशंसा हेतुतावा न
 दिमतस्वडनस्यासंगत्यापत्तिरित्यस्मदुक्तसमाधानमेव सम्यक् ॥ अथ विशिष्टवैश्य
 बोधप्रतिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुतायां दंडारक्तेन वेतिसंश
 यानंतररक्तदंडसंदेहोत्पत्त्याकारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि नः संशयानुव्यव

गणवे०वे०

२२

सायस्यानुपपत्तिः॥ नचतत्र विशेष्यविशेषणमितिरीत्यैवरक्तत्वं दंडत्वादिविशिष्टदंडादिज्ञा
नांश्च विषयतासंबंधेन भासत इति वाच्यं॥ तथा सति निर्विकल्पकेऽपि स्थितरक्त
त्वादिना विशेषितं दंडादिकं विषयीकृत्य रक्तदंडं जानामीत्याकारकज्ञानानुव्यवसायस्या
त्पादप्रसंगादित्याशंकाऽप्युत्तरीत्येव निरसनीया॥ अत्रापि तादृशविशेषणविशिष्टवै
शिष्ट्यावगाहित्वस्यैव ज्ञानां शेषाकारात्॥ केचित्तु॥ तादात्म्यसंबंधेन दंडत्वाद्यवच्छिन्न
विशेष्यकरक्तत्वं प्रकारकज्ञानस्य रक्तत्वादिविशिष्टविशेषितदंडादिप्रकारज्ञानिक
पितविशेष्यतासंबंधेनानुव्यवसायप्रतिहेतुत्वं कल्पनमावश्यकं॥ अन्यथा यत्र
दंडोरक्तत्वं इत्याकारकप्रत्यक्षात्मकं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं तदनंतरं च
दंडांशोरक्तत्वं प्रकारकदंड इत्याकारकं स्मरणं तदनंतरं च रक्तदंडं स्मरामीति आ
कारकस्मरणानुव्यवसायस्य प्रसंगात्॥ एवं च विशेष्यविशेषणमितिरीत्यारक्त

राम

२२

त्वादिविशेषिदंठादिविशेषणकज्ञानभानिपगमेऽपिरक्तत्वनिर्विकल्पकस्थलेदश्रित्ति
प्रसंगाभावइत्याहुः॥परेतु॥दंठादिधर्मिकरक्तत्वादिकारकज्ञानस्यरक्तत्वादिविशेषित
दंठादिविषयकत्वेननानुव्यवसायःधर्मिणोविशेषणवत्ताया अनुव्यवसायेनग्रहणेप्रा
माण्यास्यस्वतोयाद्यत्वापत्तेरितिरक्तत्वेनदंडसंदेहमीत्याकारकःज्ञानंविप्रकारतासंबंधे
नरक्तत्वप्रकारकएवतादृशानुव्यवसायइत्याहुः॥अथरक्तत्वेदंडवानित्यादिविशिष्ट
वैशिष्ट्यबोधेनरक्तत्वप्रकारकदंडत्वाद्यवधिन्नधर्मिकरक्तत्वादिकारकज्ञानत्वेनैव
हेतुताइत्युक्तं॥किंगुक्तशरीरनिर्णयत्वा निवेदनेन॥दंडोरक्तानवेतिसंदेहानंतनरक्त
त्वविशिष्टदंडवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुत्पादस्यविवादग्रस्तत्वादितिचेन्न॥संशय
साधारणज्ञानस्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुताइत्यादिनाऽप्रामाण्यत्राकांक्षकदित
ज्ञानादपि विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्पादःस्वीकार्यः॥अप्रामाण्यत्राकांक्षकदितज्ञानस्यसं

ग० वि० वे०

२३

शायसमवृत्तितया निर्णयकार्यं प्रत्येवासांमर्थत्वात् ॥ अतोऽप्रामाण्यनिर्णयत्वावच्छि
न्नाभावविशिष्टविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतोपगमस्तव्येति विशेष
णतावच्छेदकप्रकारकज्ञानापेक्षयागुरुशरीरस्यतदीयाप्रामाण्यनिर्णयस्य निवेशनी
यतयागौरवम् ॥ निर्णयमात्रस्य हेतुतावादिनां भवेत्तु त्वप्रामाण्यशङ्कास्कंदितज्ञानाव
पि निर्णयफलानुदयात्तन्मतेऽप्रामाण्यज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्यैव जनकतावच्छे
दकत्वेलाघवं ॥ न च तन्मतेऽप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्यैवास्वऽस्य तत्त
द्वृत्तिर्हेन जनकत्वमुपगतव्यमिति नाप्रामाण्यज्ञानीयनिश्चयत्वनिवेशइति वा
च्यम् ॥ अभावस्य तत्तद्वृत्तिर्हेन जनकतावच्छेदकतायाः सिद्धातविकल्पत्वात् ॥ तथा
सत्याप्रामाण्यनिश्चयघटान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकानामभावव्यक्तातीनाम
पि तत्तद्वृत्तिर्हेन निवेशाविनिगमनाविरहप्रसंगत् ५ एवं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं

राम

२३

प्रतिनिर्णयत्वेन हेतुत्वेरक्तदंडवानिति० विविष्टे वेद्विष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षं प्रतितादृश
प्रत्यक्षेणाविरहविशिष्टायारक्तत्वाभावादिसाध्यकदंडादिपक्षकानुमितिसामग्यास्त
थाविधविधानुमित्यादिकप्रतितथाविधानुमितिकतीयाविरहविशिष्टतथावि
धविशिष्टवेद्विष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेणाविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्याः प्रतिबंधकत्वाकल्प
नेनलाघवं॥ तथाविधविशिष्टवेद्विष्ट्यबोधजनकनिर्णयस्यविपरीतनिर्णयवि
धयातादृशानुमित्यादिप्रतिबंधकतयातादृशसामग्याः संवलनस्यैवात्संश्रयसाधा संभवा
रणज्ञानस्य हेतुतामते च संश्रयधटितविशिष्टवेद्विष्ट्यबोधजनकसामग्यासहतादृ
शानुमित्यादिसामग्याः संवलनसंभवतीतितादृशप्रतिबंधकताकल्पनभाववश्यकमे
वेतिगौरवं॥ अत्रकेचित्॥ रक्तारक्तदंडवान्पुरुष इत्याकारकविशेषणधर्मिकसंश्र
याऽनुभवविकृष्टः॥ सर्वत्रसंश्रये धर्मिणोभुरव्यविशेष्यतेयेवानुभवात्॥ एवंचसंश्र

ग० वि० वे०

२४

नि

यविरोधितया विशिष्टास्यैवेति शिष्यमिति रीत्या तादृशसंग्रहापत्त्यस्य संभवः ॥
रक्तत्वतदभावादीनां स्वतंत्रापस्थितिदृश्यां विशेष्यविशेषणमिति रीत्या तादृशसं
ग्राहापत्तिः ॥ रक्तसंवेति विशेष्यविशेषणमिति रीत्या रक्तस्य विशिष्टदंडादिप्रकारकबो
धे दंडधर्मिकरक्तत्वादिसंग्रहस्य प्रतिबंधकत्वं स्वीकरणीयं ॥ तदभावस्य कार्यसह
भावेन हेतुत्वात् पूर्वसंग्रहे तत्सत्त्वेऽपि कार्यकाले ॥ सत्त्वान्नतथा विधिसंग्रहापत्तिः ॥
इत्थंच तादृशप्रतिबध्यतावच्छेदकरक्तत्वादिसंग्रहापत्तिरुपपन्नं दंडत्वावच्छिन्नविशेष्य
तापन्नं विशेष्यप्रकारताशालित्वस्य रक्तदंडवानित्यादिविशिष्टैवेति शिष्यबोधसाधा
रणतया संग्रहानंतरं तथा विधिविशिष्टैवेति शिष्यबोधापत्त्यसंभवात् ॥ तज्जनकता
तावच्छेदके निर्णयत्वस्यानिवेशे ॥ निश्चयतिः ॥ अथ यत्र दंडो रक्तेन वेति संग्रहानं
तरं द्वितीयदंडो रक्तइत्याकारकस्मरणान्मक निश्चयस्तद्वितीयदंडो रक्तदं

राम

२०

६ वैशिष्ट्य २

उवा नितिज्ञानोपपत्तये विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वमवश्यं निवेदनीयं तादृशप्रतिब संशय १
 ध्यतावच्छेदककोटावितिकथं तादृशसंशयप्रतिब ध्यतावच्छेदकस्य विशिष्टवैशिष्ट्याधार
 ण्य ॥ नच विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वसंशयाभावजन्यतावच्छेदकत्वे विशिष्टवैशिष्ट्य
 बोधोत्पत्तिदशायां संशयाभावरूपकारणवशाद्विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वज्ञानत्वाव
 क्षिन्नापत्तिवितिसंशयप्रतिबंधकतायां निश्चयमुत्तेजकी कल्पेवदशितस्थलेरक्तदं
 उवा नितिज्ञानोत्पादइतिवाच्यं ॥ संशयप्रतिबंधकतायां निर्णयस्योत्तेजकत्वे निश्च
 याभावविशिष्टसंशयस्यैव प्रतिबंधकत्वे विनिगमनविरहेण प्रतिबंधकताबाहुल्य ना
 स्यावच्छेदकगौरवस्य च प्रसंगात् ॥ संशयप्रतिब ध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यवैशिष्ट्यानव
 गाहित्वनिवेदनात् नस्य तदवच्छिन्नप्रतिनिर्णयत्वेन प्रतिबंधकत्वस्य च स्वीकारात् ॥ व
 स्तुतो विशिष्टवैशिष्ट्यानवगाहित्वं न संशयप्रतिब ध्यतावच्छेदकमुच्यते ॥ किं तु रक्त

१ ४ स्य संशयविशिष्टनिश्चयाभाव ४

ग० वि० वे०

२५

विशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नसंसर्गता निरूपकीभूताया रक्तत्वप्रकारता निरूपिदंड
त्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यतापन्नप्रकारतातच्छालित्वमेव। संश्रयानंतरोत्पन्ननिश्चयद्विती
यस्यैवात्पन्नरक्तदेडवानिति बोधे च न तथा विधदंड प्रकारेति न तदनुपपत्तिः॥ सं
श्रयग्रन्थकालीनविशिष्टैर्विशिष्टबोधे च रक्तत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वावच्छिन्ना
तदनवच्छिन्ना च संयोगनिष्ठसंसर्गतास्वीक्रियते। द्विविधसंसर्गिकविषयताया विरु
द्धत्वे मानाभावात्॥ विशिष्टैर्विशिष्टबोधीयविश्लेषणीयप्रकारताया विश्लेषणंतरविशि
ष्टतत्तद्विश्लेषणपर्याप्ततया विश्लेषणंतरावच्छिन्नतया वा वैलक्षण्यमते रक्तत्वादि
निरूपितविशेष्यतयाऽवच्छिन्ना तदभिन्नावधारकत्वादिवर्तिनी रक्तत्वावच्छिन्नावधार
कारता संश्रयप्रतिबध्यतावच्छेदके निवेदनीया॥ न तु तत्तद्विश्लेषणसंसर्गता विश्लेष
निरूपकत्वमपि। संश्रयानुत्तरबोधे च द्विविधप्रकारतास्वीक्रियते। विरोधात्॥

न
राम
२५

नौऽ

ग० वि० वे०

२६

बोधेरक्तत्वप्रकारकदंडत्वावच्छिन्नविशेषकज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकता॥ नतुरक्तत्व
तदभावोभयप्रकारताकदंडत्वावच्छिन्नविशेषकज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन दंडत्वाव
च्छिन्नविशेषकरक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानत्वेनवागौरवात्॥ तथाचविशिष्टवेष्टि
स्यबोधव्यावृत्तधर्मेऽवश्यवान्वयः॥ कप्रतिबंध्यतावच्छेदकः॥ अन्यथाविशिष्टवे
ष्टिष्वबोधविलयप्रसंगादिति॥ तदसत्॥ रक्तत्वप्रकारकत्वेनप्रतिबंधकत्वरक्तदंड
वानित्येतादृशज्ञानोत्पत्तिकालितदवच्छिन्नाभावास्तत्वेनतदभावस्यकार्यसहभाविन
हेतुत्वासंभवादृक्त्वारक्तदंडवानित्येतादृशज्ञानस्यदुर्वारत्वात्॥ अथरक्तारक्तदंड
वानित्येतादृशज्ञानानुत्पादस्यविवादग्रस्ततयांसंशयेप्रतिबंधकत्वमेवासिद्धमिति
चेन्न॥ दंडारक्तज्ञानवेतिसंशयस्यरक्तदंडवानित्येतादृशज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वे
दंडपक्षकरक्तत्वाभावहेतुकानुमितिरक्तत्वाभावविशिष्टदंडपक्षकानुमितिराम

राम

२६

ग्यांरक्तदंडवा नित्यादिलो विकप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वाकल्पनाल्लाघवादेवतस्ति
 द्वेःसंशयस्यप्रतिबंधकताकल्पनेननुदंडवावच्छिन्नधर्मिकरक्तत्वाभावप्रकारक
 ज्ञानत्वेनैवप्रतिबंधकत्वोपगमान् ॥ तादृशसामग्रीकालेतथाविधज्ञानत्वावच्छि
 न्नसत्ताया आवश्यकत्वात्तत्प्रतिबंधकताकल्पनेतादृशसामग्रीप्रतिबंधकताया
 अफलत्वाद्यत्रभिन्नेद्रियजन्यदंडोरक्तइत्याकारकनिर्णयात्मकज्ञानंतरतन्त्रा
 न्नाएवरत्वंत्रिलोकिकमपिरक्तदंडवानितिस्वीक्रियते ॥ अतोनोक्तरूपेणप्रति
 बंधकतानुपपत्तिरिति वदंति ॥ ॥ अत्रोच्यते ॥ रक्तदंडवानित्येतादृशज्ञाने प्र
 तिउक्तसंशयस्यप्रतिबंधकत्वेभिन्नविषयकौत्यादिकंप्रतितादृशप्रत्यक्षेणाविशि
 ष्टप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधकतायांतथाविधसंशयाभावनिवेनाधिकशोभते ॥

नुमि

ग० वि० वै०

२७

धस

तादृशसंशयस्य दृष्टित्वाधसाधारणरूपेण भावनिवेदोदंडो न रक्त इत्येतादृश
बाधाभावस्य तत्रानिवेशाल्लाघवमिति तु न संभवदुक्तिकं ॥ इच्छाकाले बाधसत्त्वित्या
हार्यप्रत्यक्षोत्पत्तिविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधकतायां बाधाभावस्य ममा
प्यः निवेशनीयत्वात् ॥ यदि च बाधबुधाविवसंशये पीछाया उक्तजकत्वं स्वीक्रिय
ते ॥ तदेष्टाकालीनसंशयादिशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिरिति तन्निराण्यत्वेन हेतुत्वं
भावश्चकमेव ॥ एवं प्रितरांशे विशेषणतापन्नस्यापि संशयधर्मितया भानं भवत्य
व ॥ अन्यथा पक्षे साधसंशे हृदशायामनुमिपपादनायात्संशयसाधारणव्य
भिचारज्ञानप्रतिबंधकतायां प्राच्यासाध्याभावांश्च निश्चयत्वं निवेशनस्यासंगत्या
पत्तेः ॥ व्यभिचारज्ञानस्याधेयत्वांशे विशेषणतापत्तेः अधिकरणसाध्याभावे
संशयप्रायोगादितिरक्तकारकदंडो निति बोधवारणाय संशयप्रतिबंध

त्यु

नाम

२७

धकत्वमपुक्तमेव ॥ यद्विचरन्तारक्तदंडवानिति बोधवारणायमा भूत्संशयः प्रतिबंधकः
 ताद्याप्युक्तसामग्रीप्रतिबंधकत्वं कल्पनप्रयुक्तलाघवात्तु रोधेन संशयस्य प्रति
 बंधकत्वं कल्प्यमेव ॥ यच्चेत्तं संशयप्रतिबंधकतामतेऽद्याविशिष्टरक्तदंडवा
 नित्यादिप्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधकतायां संशयाभावनिवेष्टाधिकार्जौ रवमि
 तितदपि अकिंचित्करं सिध्यभावबाधाभावतदभावव्याप्यवत्तानानाभावादिक
 एव दुतरकारणघटितत्वे उक्तानुमितिसामग्र्यारक्तदंडवानित्येतादृशप्रत्यक्षप्र
 तिबंधकत्वाधिकारपेक्षेयद्याविशिष्टतादृशप्रत्यक्षसामग्र्यां संशयाभावा निवे
 द्यास्येवोचितत्वादिति विभाव्यते ॥ तदाऽपि व्याख्यातृपातीन्द्रियधर्मविशिष्टविक्र
 षणकबोधेतादृशसंशयस्य प्रतिबंधकत्वं नियुक्तिकमेव ॥ विक्रेषणधर्मिक
 तादृशधर्माभावप्रकारकत्वननियतानुमितिसामग्रीकालितादृशधर्मविक्रि
 षा

ग० वि० वे०

२८

एवैत्रिष्यावगाहिज्ञानप्रतिबंधसत्तायाऽभाववश्यकत्वात्तत्र एव तथा विधप्रत्य
क्षवारणसंभवात्किनापितादृशसामग्रीप्रतिबंधकत्वाकल्पनात् ॥ अंतीव्रियधे
र्मप्रकारकं तौ किकप्रत्यक्षं न संभवत्येव ॥ येन भिन्नेन्द्रियादिजन्यतदभावप्रकार
कज्ञानघटितेऽक्तस्यामग्रीकालितदापत्तिः ॥ स्यादितित्तादृशस्थलीयविशिष्टेवे
त्रिष्यवो धेनिश्चयत्वेन हेतुत्वमावश्यकमेव ॥ तावत्तैव चानुमिति ॥ लक्षणस्थली
विशिष्टेवे त्रिष्यवोधातिव्याप्तिरंकातुदीधितिकृतः संगच्छते ॥ न च व्याप्या
दिविशिष्टधर्मादिविशेषणकबोधे धर्मादिधर्मिकव्याप्यादिसंशयस्यत ॥ धर्मि
कतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वे व्याप्यभावप्रकारकधर्मादिविशेषक
शाब्दो धसामग्याऽक्तादृशप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वाकल्पनेन लाघवं ॥ तादृश

राम

२८

शब्दसामग्रीकास्ते तादृशाभावप्रकारकतद्विशेषकज्ञानस्य योग्यज्ञानहेतुताम ता
 तेऽवश्यकत्वाद्भवतां तत्र तादृशासामग्रीप्रतिबंधकत्वकल्पनभावस्य क~~त्वा~~ अन्यथासं
 शयात्मकयोग्यताज्ञानघटिततादृशशब्दसामग्रीकालितयाविधप्रत्यक्षस्य दुर्वारत्वा
 दिति वाच्यं। शब्दबोधप्रतियोग्यताज्ञानहेतुतायानिर्युक्तिकत्वात्। तादृशशब्दसा
 मग्रीप्रतिबंधकतायामतद्वयएवावश्यकत्वात्। योग्यताज्ञानहेतुतामतेतुरक्तत्वादि
 विशेषितदंडादिविशेषणकबाधेरक्तत्वादिसेवायस्यनप्रतिबंधकत्वं। स्वलेकयो
 तन्यायेन तादृशशब्दबोधे दंडोरक्तज्ञानवेतिये ह्यता~~सं~~ संशयस्य हेतुत्वात्।
 प्रत्यक्षस्य प्रतिब~~ध~~ कतावच्छेदकत्वे कार्यसहभावेन तत्प्रतिबंधकत्वासंभवः। रक्त
 सांशे संशयात्मकतद्विशेषितदंडादि संशयस्य योग्यताज्ञानविधया तादृशशब्द
 बोधहेतुताया आवश्यकत्वादंडोरक्तत्वेनैतस्य प्रागस्तत्वेऽपि तादृशशब्दबो

ध्य ३

ग.वि.वे.

२९

धस्यसर्वानुभवसिद्धत्वात् न च दं ॥ डोरक्तेन वा षु संपादं डी न वेति संशयस्य सम
हालं वनैकसंशयत्वात्तादृशशब्दबोधो भविष्यतीति वान्व्यं ॥ पक्तदंडाभाववानित्या
दिनिश्चयकालितया विधिसंशयस्य रक्ते दंडः पुरुषो दंडीति निर्णयस्य च संभवे तदा
नीतादृशशब्दबोधप्रसंगवारणाय तत्र पुरुषविशेषणतापन्नदंडो ररक्तत्वादिप्र
कारकस्य समहालं वनविलक्षणयोग्यताज्ञानस्य हेतुताया वश्यकत्वात् ॥ वस्तु आ
तस्तु दंडत्वधर्मत्वावच्छिन्नधर्मिकरक्तत्वाभावव्याप्यभावादिप्रकारकज्ञाननियता
नुमितिशब्दबोधसामग्रीकालेरक्तत्वव्याप्यादिविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविशेषण
कप्रत्यक्षवारणाय तत्र तादृशसामग्रीणां प्रतिबंधकतायाः सर्वैरेव कल्पनीयत
या तत्रैव प्रतिबध्यतावच्छेदके रक्तत्वव्याप्यादिधर्मितावच्छेदकधर्माननिवेत्यसामा राम

२९

धिक्य

न्यतः प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावेनैवोपत्तेः ॥ रक्तदंडं उवाच वक्ति व्याप्य धूमवानित्यादि
प्रत्यक्षेतादृशसामग्रीप्रतिबंधकताकल्पनमस्माकमपि न ॥ न च रक्तत्वविशिष्टद्र
व्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकप्रत्यक्षं जायतामिह्येतादृशैकाकालेऽसत्यांतादृशप्र
त्यक्षसामग्रीमुक्तसामग्रीकालेरक्तदंडं उवाच नित्यादिप्रत्यक्षवारणार्थेष्टा विद्वेषा
न्विशिष्ट्यात्तेजकीकृत्यद्रव्यत्वं दंडत्वादिरूपधर्मितावच्छेदकभेदेन भिन्नानंतप्रति
बंधकताकल्पनमावश्यकमिति वच्यं ॥ उक्तसामग्रीविशिष्टस्वीयप्रत्यक्षनिष्ठवि
शेष्यतानिरूपितायारक्तत्वप्रकारतानिरूपितत्वावच्छिन्नप्रकारत्वनिष्ठप्रकारतानि त
रूपितावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकतावच्छेदकत्वरूपद्रव्यत्वादिनिष्ठसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितकिंचाभावस्य रक्तत्वधर्मितावच्छेदकधर्मनिष्ठप्रत्यक्षस्यारक्तत्ववि

ग० वि०

विशिष्टवैशिष्ट्य

३०

त्रिष्टुप्प्रकारिकबोधप्रतितादृशधर्मान्वित्त्विष्ट्यानिवेद्येवप्रतिबंधकताकल्पना
तु॥ यत्तु॥ माभूद्विशेष्यविशेषणमिति रीत्या बोधप्रतिसंशयः प्रतिबंधकः॥ तथा
पिरक्तदंडवानिति बोधप्रतिदंडत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरक्तत्वाधभा
वप्रारकारतान्गलित्वज्ञानत्वेन दंडारक्ते नैवाति संशयस्य प्रतिबंधकताकल्प्यते ॥
तादृशरक्तत्वाभावप्रकारताभूत्यतथाविधरक्तत्वप्रकारताशालित्वज्ञानत्वरूप
निर्णयत्वेन हेतुत्वे तादृशप्रकारताभूत्यतथाविधरक्तत्वप्रकारताशालित्वज्ञानत्वात्
त्रयाणां विशेषणविशेष्यभावविनिगमनाविरहेण षट्कारणताकल्पनापत्तेः॥
अस्मन्मते रक्तत्वाभावप्रकारताशालित्वज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे वि
निगमनाविरहेण संशयाभावस्य कारणताद्वयं रक्तत्वप्रकारताशालित्वज्ञान

राम

३०

त्वयोक्त्यात्ते विनिगमना विरहेण देहो रक्त इत्येतादृशं ज्ञानस्य कारणात्ताद्वयमि
ति चतुष्टयमात्रकल्पनात् ॥ अथ रक्तत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या
प्रतिबंधकत्वेकायव्यवस्थिते एकस्मिन्नेवात्मनि शरीरांतरावच्छेदेन देहो रक्तो
न वेति संग्राह्यसत्त्वे शरीरांतरावच्छेदेन रक्तदेह इति बोधात्प्राप्त्याव्यभिचारइ
ति ॥ तच्च शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्यात्तथात्वेन परपुरप्रवेशस्थ ॥ तैर्ते शरीरावच्छे त
देनाभिभाव्यस्य संग्राह्यसंबंधेऽपि तदवच्छेदेनाभिभावकस्यात्मनि विनिष्ठवैशि
ष्ट्यबोधात्प्राप्त्याव्यभिचारइति तच्च शरीरावच्छिन्नत्वे निवेद्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या
तस्य प्रतिबंधकतावाच्येति ॥ अनंतरा शरीरभेदेन प्रतिबंधकताभेदाद्भेदे ॥ मन्म
ते समवायावच्छेदकस्य धटितसामानाधिकरणेभयनसंबंधेन रक्तत्वं प्रकारकज्ञा

॥ वि० वे०

३१

अस्तु

बोधोत्पत्त्या ५

न हेतुतायां तदप्रकारताशून्यत्वं निवेष्टादि निगमना विरहेण तस्य कतिपयप्रका
रेण तादृशे लाघवस्थानपायात् ५ विज्ञोषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां
शरीरविज्ञोषावच्छिन्नत्वानिवेष्टोपत्रकायव्याहात्मन्येकत्राशरीरावच्छेदेन तादृ
शज्ञानसत्वे तदीयान्यशरीरावच्छेदेनाभिभावकांतरे तादृशज्ञानसत्वे च तादृ
शरीरावच्छेदेन तदात्मनि विशिष्टवैशिष्ट्योपपत्तिः प्राप्नुक्तदिश्रावारणसंभवेन त
त्र तदनिवेष्टादिति चेन्न ॥ संशयप्रतिबंधकतायां शरीरविज्ञोषावच्छिन्नत्वनि
वेष्टात्तद्वेदेन भेदः ॥ तथाऽप्येतन्मतापेक्षया संशयभेदस्य कारणतावच्छेद
कत्वमतेरक्तदोषानुरक्तदोषत्वं पुरुषवानुरक्तदोषमिह तलमित्याद्यनंतवि
धविशिष्टवैशिष्ट्यबोधहेतुतावच्छेदककौटो रक्तत्वाभिभावप्रकारकैकविध

राम

संशयभेदस्य निवेदनीयतया भवन्मते गौरवं ॥ रक्तदं उवाच सुरुषमित्यादि बोधजनक
ताया तदनिवेशरक्तत्वांशे संशयात्मकदं डाद्यं नो निर्णयात्मकं रत्नं विविष्टदं डादि रक्त
प्रकारकज्ञानात्तथा विधिविष्टवेष्टिष्यबोधोत्पत्त्यापत्तेः ॥ विष्टोषणतावच्छेदकता
वच्छेदकाद्यं नो निर्णयात्मकं देवावच्छिन्नविष्टोषणतावच्छेदकता क विष्टवेष्टिष्य
बोधोत्पत्त्या तत्रैपत्तेरयोमातः ॥ अतएवानुमितिजनकतायां इव बन्धिव्याप्यधम
वानुपवर्तवानित्यादिविष्टवेष्टिष्यबोधो धजनकतायामपि व्याप्यं नो निश्च
ति यत्तन्निवेशरक्तत्वा अनुमितिलक्षणा व्याप्तिरात्रादितादीधितिकता ॥ रक्तत्वप्रका
रकनिर्णयजन्यतावच्छेदकीभूतं रक्तदं उवाच निश्चितं सादृशबोधनिष्ठरक्तत्ववि
ष्टवेष्टिष्यावगाहितवस्य रक्तदं उवाच सुरुषवानित्यादि बोधव्यापकत्वेऽपि यत्र

ग० दि० वे०

३१

न

रक्तत्वाद्यो संशयः सत्त्वरक्तदंडात्पुरुष इत्यादिज्ञानोत्तरं रक्तदंडे इति स्म
रणं त्वत्कनिष्प्रयस्तदुत्तरं तथा विधे बोधापत्तेः ॥ अस्मत्तत्तथा विधे सकलवो
धसाधारणरक्तत्वविशिष्टदंडे विशिष्टावगाहिज्ञानत्वावधिन्नप्रतितथा विधे स
नायस्यैकप्रतिबंधप्रतिबंधकभावेनैवोपपत्तेरिति रक्तदंडवत्पुरुषवानित्यादि
बोधेरक्तत्वविशिष्टदंडे विशिष्टावगाहिज्ञानत्वेनैव हि तुता ॥ रक्तत्वाद्यो संशयः
त्वत्कज्ञानस्यैव रक्तत्वविशिष्टदंडादिर्विशिष्टावगाहित्वमिति न तदंशो निष्प्रयत्न
निवेदानं कस्यापीति न सत् ॥ संशयस्याप्रतिबंधकता मते दंडो रक्त इति निर्णया
नंतरमिष्टावात्तादंडे रक्तत्वाभावावगाहिने रक्तत्वाद्यो संशयः सत्त्वरक्तदंडे
ज्ञानस्यैव रक्तत्वविशिष्टदंडे विशिष्टावगाहित्वे बाधकाभावात् ॥ वस्तुतस्तु ॥

राम

३२

कायव्यहस्यते एकस्मिन्नात्मन्येकशरीरावच्छेदेन संश्रयसत्त्वे शरीरांतरा
 वेदेनेवोत्पत्तावपि प्रमाणाभावात् ॥ शरीरविशेषावच्छिन्नत्वमनंतर्भावो वात्म
 निष्ठप्रत्यासत्त्या संश्रयस्य प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयमिति न संश्रयस्य प्रति
 बंधकतामते उक्तं गौरवावकाश इति ॥ तदपि न युक्तं विविष्टवैशिष्ट्यवोध्यं प्र
 तिसंश्रयस्य प्रतिबंधकत्वे निन्नविषयकानुमित्यादिकं प्रति विविष्टवैशिष्ट्य
 बोधात्मकप्रत्यक्षेणा विविष्टतादृशप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकतायां विशेष
 एतावच्छेदकाभावप्रकारकज्ञानाभावस्य निवेदनीयतया तस्य कारणतरे
 ते ॥ छायाचक्षुःसंविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविहेण प्रतिबंधकताबाहु
 ल्यप्रसंगात् ॥ निश्चयत्वावच्छिन्नस्य सामग्रीप्रतिबंधकतायां निवेदो संश्रया
 १* निश्चयत्वेन हेतुतामते तत्प्रकारकज्ञाने विषयतापनिविष्टस्य तदभावाप्रकारकत्वस्यान्यत्र विशेषणतया निवेश

सप्तमात्र ॥ संशयप्रतिबंधकतामते ४१

गर्वदेवं०

३३

नंतरं निश्चयद्वितीयक्षणे तन्मतसिद्धानुमित्यादेरनुपपत्तिः ॥ न च संशय
निश्चये स्थानां युगपदवस्थानां संभवेन संशयद्वयाया मिथ्या विनिश्चयविशेष
एतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयसमवधानमेव न संभवतीति नेचमनुपपत्तिः ॥
अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वमतेऽपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरण
विशेषगुणानुत्पत्तेः संशयस्यापेक्षाबुद्धिर्न पित्रयाणामयुगपदवस्थानस्य दुः
पपादत्तात् ॥ ~~संशयसंशयप्रतिबंधकतामतेऽतिवाच्यं~~ ॥ न निश्चयार्थयुगपदव
स्थानस्य नवीनैरुपगमानि एतेष्वर्थयुगपदुत्पादस्थले एव तादृशानुपप
त्तिसत्तात् ॥ एवं संशयप्रतिबंधकतामते दं उत्पत्त्यामानाधिकरणेन रक्त
त्वावगाहिनि विनिश्चयैर्विनिश्चयैर्वाधे दं उत्पत्त्यामानाधिकरणेन रक्तत्वाभावा

राज

३३

वगाहिज्ञानत्वेनप्रतिबंधकत्वेदंउत्सामानाधिकरण्यमात्रेणकेदिद्वयावगाहि
निश्चयात्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्तिः॥देहत्वावच्छेदेनतदवगाहिज्ञान
नत्वेनप्रतिबंधकत्वेदंउत्सामानाधिकरण्येनतदभावंतदवच्छेदेनरक्तत्वमवगा
हमानात्संशयादपितथाविधविशिष्टवैशिष्ट्यबोधापत्तिः॥रक्तत्वावच्छेदं
त्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधेतादृशज्ञानत्वेन
हेतुत्वेफलीभूतज्ञानिदंउत्सवच्छेदेनरक्तत्वभानप्रतिबंधकसमवहितदंउत्स
वच्छेदेनरक्तत्वनिश्चयाद्रक्तत्वेदंउत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशि
ष्टवैशिष्ट्यबोधानुपपत्त्यातत्कल्पेचतादृशापपत्तिवारणसंभवात्॥अ
स्मन्मतेचस्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदकीभूत

ग. वि. वे.

३४

ता

प्रकारताम्भन्यत्वविशिष्टस्वनिस्प्रकृत्यसंबंधेनरक्तत्वप्रकारैकज्ञानत्वम्
पनिश्चयत्वस्यदक्षितनिश्चयसाधारणस्यदक्षितसंशयव्यावृत्तस्यज
नकतावच्छेदकत्वोपगमान्नानुपपत्तिलेदोपीत्यपिवदंति॥ अत्रचानुद्
दसंस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगात्पनुभववारणायकारणतावच्छेदककै
टोज्ञानत्वनिवेदाः॥ तथाचसत्यंतराविशेषणतावच्छेदकस्मरणपुग
मैवविशिष्टवैशिष्ट्यावगात्संस्काराद्विशिष्टवैशिष्ट्यस्मरणस्मकतादृशवो
धःस्वीकरणीयः॥ विशिष्टविषयोपहितकृतिसाक्षात्कारात्सर्वनियमतोविशिष्ट
विषयकस्मरणंकल्पनीयं॥ संस्कारवत्तत्सविषयकवृत्तिजातिविशेषणव
कारणतावच्छेदकतयोपगतव्यः॥ तथाचकार्यतावच्छेदकेऽपिज्ञानत्वननि

मु

राम

३४

वेदानीयं ॥ विविधप्रकारकस्मृतौ च विवक्ष्य विवक्षणा मितिरीत्या विषयत्वं स्वी
करणीयं । ईश्वरज्ञानेऽपि तदेव विषयत्वं ॥ ननु विविधवैशिष्ट्यावगाहिबोधीय
तादृक्क विलक्षणमपीति न नित्यज्ञानसाधारण्यजन्यतावच्छेदकस्य ॥ आस्तां
वा जन्यप्रत्यक्षवृत्तिजातिविवक्षणा एव तथा ॥ यदि च यादृक्पदे वा प्रसिद्धसाध्य
कपरामर्गादिविविधवैशिष्ट्यावगाहि अनुमितिः स्वतंत्रविवक्षणा तावच्छेदकप्र
कारकज्ञान इत्यायामुत्पद्यते तादृक्कादेव परामर्गादिविवक्षणा तावच्छेदकप्रकार
कज्ञानासत्त्वे कवलं विवक्ष्य विवक्षणा मितिरीत्या साध्यविवक्षणा साध्यासाध्य
विवक्ष्यसाध्यानुमितेरुत्पत्त्याऽतिप्रसंग इति विभाव्यते ॥ तदनुमितित्वाव
धिन्नं प्रति तस्य हेतुत्वात्तरमास्तां ॥ आद्यबोधस्थले च पदजन्यस्मरणेन

ग० वि० वे०

३५

बुद्धो ध्यात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानाद्याष्टविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुया
देन तत्र नृणां बुद्धो धस्य पृथक् कारणताया आवश्यकत्वात्त एवोपपत्तिः ॥ अस्तु वा
कालिकविशेषणताद्वैशिकविशेषणताभयसंबन्धेन प्रत्यक्षानुमित्यादिसाधा
रणं किंचिद्विशेषितविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव जन्यतावच्छेदकमिति हि क ॥
अथ निर्विकल्पकानंतरं विशिष्टवैशिष्ट्यकान्तिद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः कदाचि
दुपलक्षितबोध इत्यत्रासंसर्गगृह्य एव नियामकः ॥ तद्विशिष्टानावाद्यग्रह
दृश्यान्तत्प्रकारकज्ञानसत्त्व इव निर्विकल्पकविशिष्टप्रतियोगिकत्वं संस्
र्गाद्वैशिकवगाहते बुद्धसंसर्गनिवगाहते यो बोधः सतदुपलक्षितोऽपि नियम
तस्तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधः ॥ वस्तुतायत्र विशिष्टवैशिष्ट्यबोधितं तादृशविषय
तद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधोपगमेश्च निविरहाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं हेतुतं नि
युक्तिकं कदाचि

काद

राम

३५

यवोऽथस्थलेतद्गनेतत्तद्दोषाणां नियामकतया कदाचित्तदुपस्थितं वैशिष्ट्यं वा
ओऽप्युपपद्यते ॥ तद्वधर्मप्रकारकज्ञानकालेऽपि तादृशस्थले विशिष्टं वैशिष्ट्यं वा
मस्य कदाचिदेवोत्पत्त्या तद्दोषस्य तन्नियामकतया भवतोऽप्यावश्यकत्वात् इति
चेन्न ॥ विशिष्टं वैशिष्ट्यं वाधे विवक्षितं तावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यो हेतुत्वे घ
टत्वादिति विविकल्पकानंतरं घटो नास्तीत्यभावप्रत्यक्षवारणाय भावबुद्धौ प्रति
स्य यो गितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायाः कल्पनीयतया गौरवादेन न तेषु न स्ता
दृशा भावबुद्धेर्घटत्वादिविशिष्टं वैशिष्ट्यं वा गतादितया तत्र विवक्षितं तावच्छे
दकप्रकारकज्ञानमुद्रया घटत्वादिकप्रकारकज्ञानहेतुतयेऽन्तापत्यं संभवेन
प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य स्वसंज्ञविशेषणतावच्छेदको हेतुत्वात् कनात् ॥
ल्य

ग० वि० वै० विशिष्टानुयोगितारथ्यवैशिष्ट्यावगाहिन्यामभावबुद्धेद्यदत्वादिप्रकारकज्ञानस्यहेतुत्वमस्तु॥२

३६ नन्वा० नु० योगित्वसंयोगादिसाधारणवैशिष्ट्यत्वस्यैकस्यदुर्वारत्वात्। वि० विशिष्ट्या
नांविशिष्ट्यापादयतयाविशिष्टनिरूपितसंयोगाद्यवगाहिबुद्धौतत्तद्वेतुत्वनिरु
क्तिकमितिवाच्यं॥विशिष्टप्रतियोगिकत्वावधिन्नसंसर्गताकत्वस्यविश्लेषणवादि
नप्रकारकत्वादेर्वाऽनुगतस्यविश्लेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेद
कतायाः प्रागुक्तत्वाद्वैशिष्ट्यभेदेनकारणताभेदाभावाद्धटवद्भूतत्वमित्यादिवि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधेद्यदत्वादिप्रकारकज्ञानस्यहेतुत्वेतादृशेष्टाविशिष्टप्रत्यक्ष
सामग्र्याभिन्नविषयकानुमितिप्रतिप्रतिबंधकतायांतादृशकारणस्याधिक
स्यनिवेदनीयतयागौरवमिति तुनाशंकनीयं॥भवन्मतेऽपितत्रविश्लेषणज्ञा
नस्यनिवेदनेनसाम्यात्पूर्वरक्तवदत्वादिप्रकारकज्ञानदृश्यांरक्तेदंडोनास्ती

१ विश्वकलितः

राम

३६

त्यक्तभावप्रत्यक्षवारणयादंडत्वादिधर्मितावच्छेदकरक्तत्वादिप्रकारक
ज्ञानस्य स्वतंत्रहेतुत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवानुरोधेन विशेषणतावच्छेदकांशे
सधर्मितावच्छेदककृत्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेत धर्मधर्मितावच्छेदककृत्विशेषण
तावच्छेदकज्ञानस्य हेतुतासिद्धिरपि द्रष्टव्या ॥ एवता दृष्टहेतुत्वाकल्पने इच्छावि
शिष्टरक्तदंडवानित्युपनीतमानसामग्र्यौ अनुमित्यादिस्वप्रतिबंधकताया उपना
यकज्ञानविधया हेतुभूतानां रक्तत्वं दंडत्वादि विषयकज्ञानानां रक्तत्वज्ञान
त्वं दंडत्वज्ञानत्वरूपविभिन्नरूपेण निवेदनीयतया तेषामिष्टा विशेषणविशेष्य
भावैकारणान्तरेण सममने केषां तद्यत्वे विनिगमनाविरहेण गौरवं ॥ अस्माकं
च तद्यत्विधनानाज्ञाननिवेदस्थले दंडत्वादि धर्मितावच्छेदककरक्तत्वादिभाने
विशेष्यकारक एकज्ञानस्य निवेदनीयतया लाघवमित्यपि बोध्यं ॥ विशिष्टप्रति

ग० वि० वै०

३७

योगिकवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानवद्विशिष्टानुयोगिक
वैशिष्ट्यबोधेऽप्यनुयोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुः॥ तद्वद्वर्मविषयकनि
विकल्पकानंतरंतद्विशिष्टे ~~वैशिष्ट्य~~ विशेषणवैशिष्ट्यावगाहिनानुदयात्त
योस्तद्धर्मनुयोगिताकत्तावच्छिन्नसंसर्गता निरूपकतद्धर्मवच्छिन्नविशेष्यता
त्रागलिबुद्धितत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वाभ्यां कार्यकारणभावः॥ केवलमेकत्र द्वयमि
तिरीत्यादं उत्तावगाहिन्यां विशेषणावगाहिबुद्धौ च वैशिष्ट्यांशे विशिष्टे एव तत्का
र्यतावच्छेदक ~~निरूपक~~ कान्तं न देयमिति॥ कावच्छिन्नानुयोगिकत्वं भासते॥ तं न
नव्यभिचारः॥ यत्तु॥ एकत्र द्वयमितिरीत्यावोपे एकविशेषणस्यापूरविशे
षण्यावगाहिबुद्धौ च वैशिष्ट्यांशे विशिष्टे एव तत्कार्यतावच्छेदके निरूपकान्तं न
देयमिति॥ तन्न श्रद्धेयं॥ गंधप्रागभावापलक्षितधर्मिणि गंधानुमिते

राम

३७

विशिष्टवैशिष्ट्यावगणितयानिर्धर्मितावच्छेदकत्वापात्तात् ॥ यदि च स तत्प्रकार
कज्ञानं विना विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्याविषयकोऽप्येतद्धर्मकत्वाधर्मिवा
च्छेदकबोधेन स्वीक्रियते किंतु तुल्यकक्षाभयविक्षेपणकबोध एव तदा तद्ध
र्मावच्छिन्नविशेष्यताकबुद्धित्वमात्रं संसर्गतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशि
ष्टसंसर्गकबुद्धिपूर्वधर्मियमतः स्वीकारे संसर्गताया विषयतास्वीकारे विशि
ष्टविक्षेपणकज्ञानसाधारणधर्मावच्छिन्नविषयताकबुद्धित्वमात्रं जन्यता
वच्छेदकं वाच्यं ॥ अनुयोगितावच्छेदकं त्रैलोक्यधर्मितावच्छेदककदंटीचैत्रः
कुंडलीत्यादिबोधे च चैत्रत्वादधर्मितावच्छेदककदंटादिप्रकारकज्ञानत्वे
न हेतुता पूर्वोक्तिरीत्या बोध्या ॥ अत्र निश्चयत्वं निवेदनमपि पूर्ववत् ॥ एवं ॥ अ

ग० वि० वे०

३८

नुयोगि
ता

धिकरणतावच्छेदकनिर्विकल्पकानंतरमभावबुद्धेर्वारिणायाधिकरणतावच्छेद
कप्रकारकज्ञानस्य स्वतंत्रहेतुत्वाकल्पनप्रयुक्तलाघवेनानुयोगितावच्छेदक
प्रकारकज्ञानस्य विशिष्टबोधे हेतुतासिद्धिः भूतलंघ्यवदित्यादिबुद्धेर्भूतल
त्वावच्छिन्नानुयोगिताकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितयातत्रानुयोगितावच्छेदकप्र
कारकज्ञानमुद्ध्येवास्मन्मते भूतलत्वप्रकारकज्ञानस्यापि स्थितत्वात् ॥ विशि
ष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्याभयबोधसाधारणतद्धर्मा
वच्छिन्नविषयताकबुद्धिस्य तत्प्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वसंभवे विशेषण
तावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतयो ऐक्यादेकयुक्तेरेवोभयहेतुतासिद्धिरित्या
लोचनीयम् ॥ ॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्र

वर्तिरचितो विशिष्टवैशिष्ट्यविचारः समाप्तः ॥ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥ छ ॥
स्यामितीक्ष्ण

राम

३८